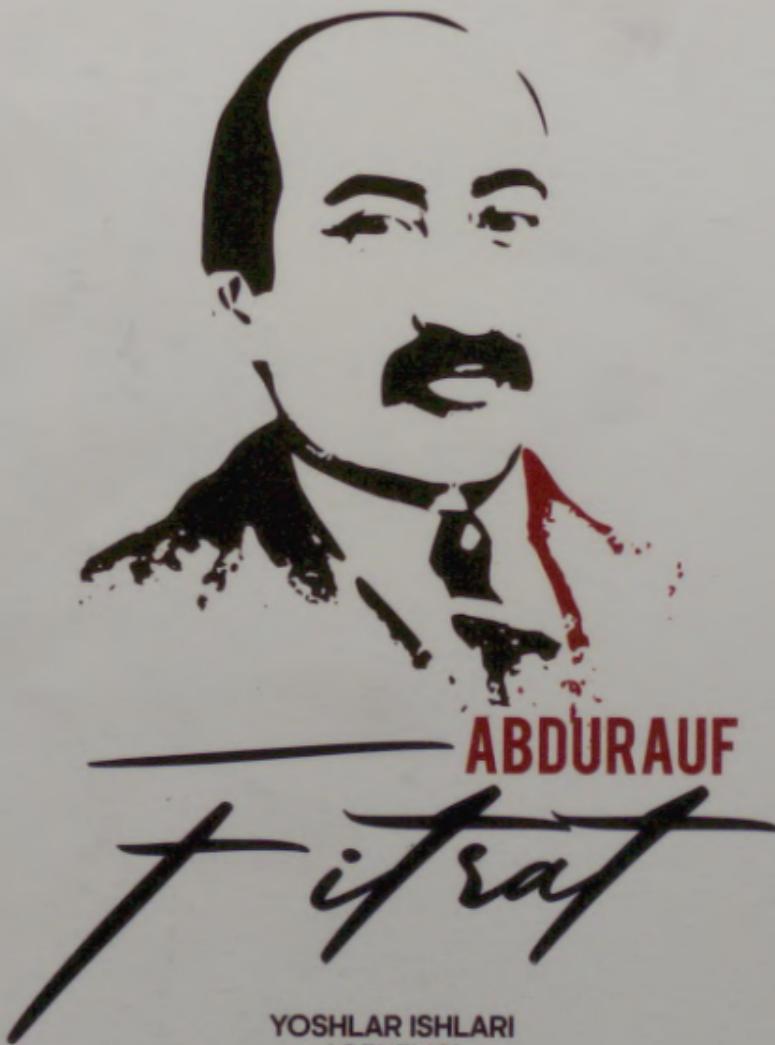

JADIDLAR

YOSHLAR ISHLARI
AGENTLIQI

Jadidlar

Hamidulla Boltaboyev

**ABDURAUF
FITRAT**

YOSHLAR NASHRIYOT UYI
Toshkent-2022

UO'K 821.512.133.09-3

KBK 83.3(5O')

B 83

Boltaboyev, Hamidulla

Jadidlar. Abdurauf Fitrat [Matn]: risola./H.Boltaboyev. — Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. — 144 b.

Loyiha rahbari:
Alisher Sa'dullayev

Mas'ul muharrir:
Bahodir Karimov,
filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:
Naim Karimov, O'zbekiston Respublikasi
Fanlar akademiyasi akademigi,
Rustam Sharipov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Ijodiy guruh: **Qandil Boboqulov, Mehrinoz Abbosova**

Taniqli fitratshunos olim Hamidulla Boltaboyevning ushbu risolasida o'zbek jadid adabiyotining asoschilaridan biri Fitratning hayot yo'li, ilmiy-adabiy merosi yoritilgan. "Munozara", "Qiymat", "Yurt qayg'usi", "Abulfayzxon" kabi mashhur asarlarining tahlili berilgan. Shuningdek, risoladan Fitrat domlaning hikmatlari, ulug' olimlarning u zot haqidagi e'tiroflari o'rinn olgan.

Risola keng kitobxonlar ommasi uchun mo'ljalangan.

ISBN 978-9943-6682-5-6

© H.Boltaboyev, 2022
© Yoshlar nashriyot uyi, 2022

Yosh avlod tarbiyasi haqida gapirganda, Abdurauf Fitrat bobomizning mana bu fikrlariga har birimiz, ayniqsa, endi hayotga kirib kelayotgan o‘g‘il-qizlarimiz amal qilishlarini men juda-juda istardim: “Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo‘lishi, baxtli bo‘lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo‘lishi yoki zaif bo‘lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e’tibordan qolib, o‘zgalarga tobe va qul, asir bo‘lishi ularning o‘z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyaliga bog‘liq”.

Shavkat Mirziyoyev
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

ADIB HAYOTI

Abdurauf Abdurahim o‘g‘li 1886-Ayil (hijriy 1304) Buxoro shahrida Abdurahim savdogar oilasida tug‘ilgan. Abdurauf Abdurahim o‘g‘lining **adabiy taxallusi Fitrat** bo‘lib, bu so‘z tug‘ma iste’dod, insonga Alloh bergen yaratuvchilik qobiliyatini ma’nolarini anglatadi. Zamondoshlarining guvohlik berishicha, talabalik yillari **Mijmar** (cho‘g‘don, xushbo‘y narsalar solib tutatiladigan idish ma’nosida) taxallusi bilan ham g‘azallar bitgan¹. Dastlab mahalla maktabida, so‘ngra **Mirarab madrasasida tahsil olgan**.

Shoirning otasi savdogarchilik bilan mashg‘ul bo‘lgan ziyoli shaxs edi. Fitratning **onasi Mustaf bibi** (oilada uni Bibijon deb atashgan) noziktab² ayol bo‘lib, farzandlar ta’lim-tarbi-

¹ Hoji Ne‘matulloh Muhtaram. Tazkiratu-sh-shuaro. — Dushanbe, 1975. — B. 319-320.

yasi bilan, asosan, shu kishi shug‘ullangan. Onasining ta’sirida Abduraufda she’r zavqi uyg‘ongan, u bolaligidanoq badiiyat dunyosiga yaqinlashgan.

1909-yil “Jamiyati xayriya”ning ko‘magi bilan Istanbulga o‘qishga borgan. Fitratning singlisi Mahbuba Rahim qizining eslashicha, uning ukasi Abdurahmon (o’sha paytda Kogon bosmaxonasida harf teruvchi bo‘lib ishlagan) akasiga moddiy jihatdan yordam berib turgan. Fitrat Istanbul universitetida o‘qish bilan birga u yerdagi “Doru-l-voizin” (Voizlar – ma’ruza qiluvchilar) madrasasasida ham dars bergen. Bu madrasa Buxoro va Turkistondan o‘qishga borgan yoshlarni universitet ta’limiga tayyorlash bilan ham mashg‘ul bo‘lgan. B.Qosimov ishlarida G‘ozi Olim Yunusov bilan Hamza ham bir muddat Istanbuldagi “Doru-l-voizin” madrasasida o‘qigani haqida xabar beriladi².

² Qosimov B. Maslakdoshlar. — T.: Sharq NMAK, 1994.

Fitrat Buxoroga qaytgach, usuli jadid maktablari ochish va Buxorodagi madaniy hayotni yo'lga qo'yishga shoshiladi. U haqda S.Ayniy yozadi: "Bu orada Fitrat va Atoxo'ja Buxoroga qaytdilar. Tabiiyki, ular jadid maktablari bilan bog'lanib, o'qituvchilar tomonidan bordi-keldi qilib, maktablar ishini yaxshilash bo'yicha turli tadbirlarni amalga oshirdilar, muallif va yoshlarga maslahat berardilar". F.Xo'jayevning yozishicha, bunday maktablar Abduvohid Burhonov va Mirkomil Burhonovlar tomonidan ochilgan bo'lib, "ular 1919-1920-yillardagi Buxoro inqilobiy xodimlarining katta qismini tayyorlab bergan manba bo'ldi... eski tarzdagi jadidlarga A.Burhonov, so'l jadidlarga Fitrat boshchilik qildi"³. Ni-hoyat, ular murosaga kelishib, "**Yosh buxorolilar**" partiyasini tashkil qildilar, firqa qo'mitasiga A.Burhonov rais, Fitrat esa bosh

³ Xo'jayev F. Tanlangan asarlar. Uch tomlik. 1-t. – T.: Fan, 1976. – B. 100.

kotib etib tayinlandi. Ular amirni tartibga chiqrish orqali Buxorodagi siyosiy va madaniy tizimni islohotlar vositasida o'zgartirmoqchi bo'ldilar. 1917-yildagi Fevral inqilobidan ruhlanib, markaziy qo'mita vakili qilib, Fitrat va Usmonxo'jani yubormoqchi bo'ldilar. Hatto Buxoro amiri Sayyid Olimxon 7-aprelda Farmoni oliv e'lon qilib, ayrim madaniy islohotlarga yo'l berdilar. Biroq Fitrat boshliq "so'l jadidlar" namoyish o'tkazmoqni rejalashtirdilar. Amir qurolli kuchlari tomonidan namoyishchilar o'qqa tutilgach, Fitrat o'z faoliyatini Samarqandda davom ettirishga majbur bo'ldi.

U Samarqandda Behbudiy tashkil etgan "Hurriyat" gazetasida muharrirlik (1917-1918 yillarda chop etilgan 26-85-sonlar) qilgan. Gazeta sahifalarida Fitratning o'ttizdan ortiq maqola, sochma va she'rlari e'lon qilingan. Gazeta yopib qo'yilgach, Fitrat yana Buxoroga qaytib, islohotlar loyihasini ishlab chiqdi...

Fitrat Toshkentga kelib avvaldan re-

jalashtirgan “Chig‘atoy gurungi” tashkilotini tuzishga kirishadi. Fitratning o‘zi bu tashkilot faoliyati haqida shunday ma'lumot beradi: “*Turk tillarini, turk adabiyotini birlashtirish shiori ostida ish ko'rildi. Maktablarda usmonli tili, usmonli adabiyoti ona tili darslari o'mida qabul qilindi. Mana shu harakatga qarshi... “Chig‘atoy gurungi” tashkil qilindi*”. Bunday so‘zlardan seziladiki, “Chig‘atoy gurungi” “panturkizm” (umumturkchilik) g‘oyalalarini emas, balki o‘zbek tili, adabiyoti, tarixi va san’ati masalalariga ko‘proq e’tibor bergen. Tashkilotning asosiy maqsadlaridan biri arab imlosini isloq qilib, o‘zbek tilining tovush xususiyatlariga mos keladigan yangi yozuv tizimi yaratish edi. Tashkilotning bu maqsadi ayni o‘sha yillarda emas, bir necha yil o‘tgach, 1921-yilgi Til va imlo qurultoyida amalgamoshirildi. “Chig‘atoy gurungi” til va imlo masalalaridan tashqari, bevosita adabiyot bilan chuqur mashg‘ul bo‘lgan ilmiy-badiiy jami-

yat ham sanaladi. Bu haqda Ziyo Saidning "O'zbek vaqtli matbuoti tarixiga materialllar" kitobida shunday yozilgan: "Tong" jurnali "Chig'atoy gurungi" shevasi bilan davom etdi. Forsiy va arabiylarni chiqarib tashlashga qo'lidan kelgancha urindi... Bu jurnal Toshkentdagi Buxoro firqo'miga yaqin tursa ham, ko'pincha, nafis adabiyotga berildi", degan so'zlarini eslash kifoya. Shu bilan birga, tashkilot faollari yosh yozuvchi va shoirlarni tarbiyalash, og'zaki adabiyot materiallarini yig'ish, ommabop teatrlar tashkil etish va bularda xalqning tarixiy o'tmishini ulug'lovchi asarlar yaratish bilan ham mashg'ul bo'ldilar.

1918-yili Fitratni Munavvarqori yangi tashkil etilgan Turkiston Xalq dorilfununi-ga taklif etadi va u yangi o'quv yilidan Adabiyot va falsafa sho'basi (kafedrasi)ni boshqaradi. O'zbek tilida ilk darslik "Ona tili" (Shokirjon Rahimiy va Qayum Ramazon bilan hammualliflikda)ni nashr qildiradi,

ayni davrda uning bir qator o'tkir maqolalari e'lon qilinadi, "Ishtirokiyun" gazetasida mash-hur "Tilimiz" maqolasi chop etiladi, "Sharq siyosati", "Yig'la, Islom" kabi siyosiy risolalari e'lon etilishi barobarida yuqorida Ziyo Said ta'kidlaganidek, "Tong" jurnali nashrida faoliyat ko'rsatadi.

Buxoroda Xalq jumhuriyati qurilgach, Fitrat davlat ishlarida faoliyat yuritishi uchun 1921-yilning 9-martida chaqirib olindi. Buxoroga keliboq Fitrat tashkilot taj-ribasidan kelib chiqib, Buxoro ilmiy jamiyatini tuzdi, mahalliy aholi va ulamolar hamkorligida turli qo'lyozmalarni toplashga kirishdi. Jamiyatning "Anjumani tarix" sho'basi tomonidan yozilgan "Buxoro arki tarixi" asarini chop ettir-di. Fitrat Buxoro xalq jumhuriyatining Maorif noziri sifatida faoliyat ko'rsata boshladi. Buxoroda yangi usul maktablarini joriy qilish bilan birga musiqa va qishloq xo'jaligi o'quv yurtlarini tashkil qilishga erishdi. Bu o'quv yurt-

lari uchun dastur va o‘quv adabiyotlari nashri bilan shug‘ullandi. Shuningdek, Fitrat Buxoro jumhuriyati hamda Turkiston ASSR o‘rtasida o‘quv yurtlari va maktablar uchun darsliklar tuzish borasidagi ishlarga ham mutasaddilik qiladi. Iqtidorli talabalarni Turkiya, Germaniya va Rossiya shaharlaridagi yetakchi universitetlarga o‘qishga yubordi. Nozirlar kengashining qaroriga binoan Buxoro jumhuriyatida turk (o‘zbek) tilini davlat tili deb e’lon qildirdi. Mavjud bir necha teatr truppalari asosida Maorif xalq nozirligi tasarrufida bo‘lgan Davlat teatri tashkil qilindi, teatr san’ati ishlariga rahbarlik qilish uchun taniqli rejissor va sahna ustasi Mannon Uyg‘ur Buxoroga taklif etildi. 1921-yildan teatr ishlariga ko‘maklashish va “Buxoro axbori” gazetasiga muharrirlik qilish uchun shoir Cho‘lpon Buxoroga jalb qilindi. **Shu yili 23-sentabrda Fitrat tahriridan chiqqan “Buxoro xalq sho‘rolar jumhuriyati Konstitutsiyasi” qabul qilindi.** Xalq

xo‘jaligining ravnaqi yo‘lida turli xil iqtisodiy islohot va tadbirlar o‘tkazishga rahbarlik qildi, mamlakat jug‘rofiy hududlarini belgilash, Amudaryo flotiyasining vazifalarini jumhuriyat maqsadlariga yo‘naltirish, frunzechilar tomonidan to‘pga tutilib, vayrona holiga kelgan Buxoro me’moriy obidalari va shahar suv inshootlarini tiklash ishlariga sho‘ng‘ib ketdi.

Bu davrda Fitrat rasman Tashqi ishlar xalq noziri, Maorif noziri, Xalq xo‘jaligi kengashining raisi, Markaziy Ijroiya Qo‘mita raisining o‘rnbosari kabi mas’ul vazifalarni bajariishi davomida milliy madaniyat va iqtisodiyotni rivojlantirish uchun cheksiz ahamiyatga molik ishlar qildi. Buxoro tezlik bilan rivojlanish yo‘liga o‘tib, “markazni don va oziq-ovqat bilan ta’minalash masalalarini ikkinchi planga surib qo‘ydi” (Moskva qarori) degan taxmin bilan **1923-yilning 12-iyunida Moskvada Rossiya Kommunistlar partiyasi Markaziy qo‘mitasining “Buxoro masalasiga doir”** degan qarori qabul qilindi va ushbu qaror-

ga ko‘ra qo‘mita kotibi Ya.Ye.Rudzutak Buxoroga kelib, “davlat ishlariga o‘rnashib olgan sobiq jadidlar”ni tozalashga kirishi-di. Xuddi shu davrda “o‘z mansabini suiiste’mol qilgani va moliyaviy jihatdan kamchiliklarga yo‘l qo‘ygani uchun” Fitrat o‘zi boshqarayotgan mas’ul vazifalar-dan chetlatildi.

Tez orada Fitrat sobiq ittifoq hukumati huzuridagi Buxoro jumhuriyati Muxtor vakilligi tomonidan **Moskvaga chaqirib olindi** va u yerda chiqayotgan “Uchqun” hamda “Buxarskaya jizn” kabi vaqtli nashrlar ishlariga jalb qilindi, Lazarevlar jonli Sharq tillari instituti (hozirgi Moskva davlat universitetining Osiyo va Afrika instituti)ga ma’ruzalar o‘qish uchun taklif qilindi va u yerda **professor unvoniga sazovor bo‘ldi**. Fitrat Moskvadalik davrida (1923-1924-yillar) ko‘proq badiiy ijod bilan mashg‘ul bo‘ldi. Ayni shu yillari uning “Abulfayzxon” fojiasi, “Bedil (Bir majlisda)” nomli ilmiy badihasi va “Qiyomat”,

“Shaytonning Tangriga isyoni” kabi asarlari yozildi. Bizningcha, so‘nggi ikki asar ruhi va uslubi jihatidan “Ilohiy komediya”ga yaqin turuvchi (N.To‘raqulov) o‘z zamonasidagi adolatsizliklarga qarshi qaratilgan, diniy mifologik syujetni qayta ishslash asosida yaratilgan chuqur falsafiy asarlar sifatida o‘rganilishi lozim.

Fitrat Moskvadan qaytib kelibоq, Toshkentda yana ijodiy va ilmiy faoliyatga berildi. Uning O‘zbekiston Xalq maorif nozirligining ilmiy sho‘rosida barmoq she’r tizimi haqidagi ma’ruzasi, Farg‘ona, Namangan va Buxoro bo‘ylab mumtoz adabiyot durdonalarini to‘plash bo‘yicha ilmiy ekspeditsiyada ishtirok etishi, so‘ngra yaratilgan bir necha tadqiqot, maqola, darslik va qo‘llanmalari uning bu davr faoliyati eng samarali ijodiy bosqichlardan biri bo‘lganini ko‘rsatadi.

IJODI

Fitrat deyarli 17 yoshidan boshlab, avvaliga diniy, so'ngra badiiy ijod va ilmiy tad-qiqot ishi bilan jiddiy shug'ullandi.

SHE'RIYATI. Fitrat talabalik yillaridayoq “bir devon bo‘lishga arzirli” (S.Ayniy) she’rlar yozib ulgurgan. Fitrat she’rlarining o‘z yurtida nashr etilishiga Sayyid Olimxon ruxsat bermagach, **bu to‘plam 1911-yilda Istanbulda “Sayha”** (“Bongsos‘z”, ayrim manbalarda “Na’ra”, “Chaqiriq” deb tarjima qilingan) nomi ostida talaba-shoirning o‘z hisobidan bosilgan edi. “Vatanparvarlik she’rlari to‘plami bo‘lgan

“Sayha”ni o‘qigan kishilarni Buxoro hukumatigina emas, shu bilan birga, rus hukumati ta’qib qila boshladi”. Sababi, “bu she’rlarda Vatan mustaqilligi g‘oyasi birinchi marta yorqin shaklda ifodalab berildi” (F.Xo‘jayev fikri). Bu asarlar ta’qiqlab qo‘yilganiga qaramay, Qrim va Qozon turklari, G‘arbiy Turkiston, Eron va Olmoniya kabi mamlakatlarda keng tarqaldi, jamiyatning hamma tabaqalari orasida qiziqish bilan o‘qildi.

Fitrat lirikasi nafis va buyuk Sharq she’riyatining bor go‘zalliklaridan to‘yingan, uni o‘ziga xos suratda ichdan yangilashga kamabasta she’rlardan tarkib topganini sezmaslik mumkin emas.

Fitrat adabiyotshunos olim sifatida Sharq she’riyatining jozib xislatlarini aksariyat ilmiy asarlarida tahlil etgan bo‘lsa, shoir sifatida she’rlarida o‘sha jozibaning o‘z zamonidagi nozik tovlanishlarini ko‘rsata bildi:

*Cholg'i qili sening nozli tirmog'ing-la
titrarkan,
Umidimni qoplاب turgan qora bulut
yirtilsun!*

Fitratning poetik merosida “**Sharq**” deb nomlangan kichik doston salmoqli mavqega ega. Unda shoir o‘tli Sharqning “dardli, og‘ir yaralarini yorib” ko‘rsatadi:

*Biroq, bu kun ezilar kim bu o‘lka,
Har tomondan talanmishdir yo‘lsizcha.*

Shoir “o‘t”ni “o‘txona”dagidek tasvirlash barobarida “nega bo‘yla?” (nega bunday?) deb ajabsinadi, bu yaralarning ijtimoiy ildizlarini axtaradi:

*Kim bergen bu og‘irli o‘lkaga buncha
o‘tni?!*

*Kim to‘kkан bu muqaddas ishga buncha
qonini?!*

Shoir she’riyatidagi yarali Sharq mavzusi birgina bu she’rida emas, ko‘plab badiiy

asarlarida, jumladan, nafis lirikasida ham aks etgan. “Bu muqaddas ishda qonini to‘kkan”, yurt hurligi uchun kurashganlar qurban berildi. Bunga sabab zamona zulmigina emas, balki avomning o‘z vatandoshlari va o‘g‘lonlari taqdiriga loqaydligi hamdir. Shoирning “Ovunchoq (Mirmuhsinga bag‘ishladim)”, “**Behbudiyning sag‘anasin izladim**” she’riy yodnomalarida ham

Qop-qora, eski titrak

Oldimizni to‘sib turgan bulut parchasi

Kuchli bir yel ko‘rgach turmas, yirtilar, — deb umid qiladi. Biroq umidning o‘zi tanho najot yo‘li emas, shuning-chun o‘sha “kuchli yel”ni tashqaridan emas, elning o‘z farzandlaridan kutadi.

Sho‘rolar davrida chop etilgan adabiyot darsliklarini ochib qarasangiz, ularda “ashad-diy millatchilik va badbinlik kayfiyati bilan sug‘orilgan Fitratning “Mening kecham”,

Cho‘lponning “Buzilgan o‘lkaga” nomli she’rlar yozgani” va bu “millatchilik ruhidagi asarlar”ga qarshi ruhda “Mening kunduzim” va “Tuzalgan o‘lkaga” kabi she’rlar yozgani uchun Botu va G‘ayratiy adabiyot tarixidan muqim o‘rin olgani aytilgan. Bu she’rning nomi, mazmuni, ruhi hamon o‘sha “kunduz” deb yurganimiz “kecha”ning mahobatli zulmati ostida qolib keldi:

*Kech bo‘ldi, tinib bitdi tovushlar,
 So‘ndi butun uylarda chirog‘lar,
 Tebranmadi yer uzra oyog‘lar,
 Zulmat yana har yon oqa qoldi....
 Mungli kechaning mungli chog‘inda,
 Ko‘p mungli uyimning qirog‘inda
 yolg‘iz ikki narsa edi yondosh-da:
 Biri sham‘im, biri... ko‘nglim!*

Fitrat she’riyati faqatgina dardmand, o‘tli she’rlar majmuasi bo‘libgina qolmadi. Uning zamondoshlari to‘g‘ri ta’kidlaganlaridek, u

o'zbek she'riyatida yangicha tizim, barmoq vaznidagi she'r shakllariga yo'l ochdi. She'riyat boshqa millatlardan o'zlashtirib olingan vaznlardagina emas, balki turk ulusining ruhidan otilib chiqqan, millatning nutq va talaffuz tovushlariga mos bo'lgan, og'zaki adabiyotda juda ko'p qo'llanish barobarida charxlanib, sinovlardan o'tgan o'z she'r tizimi — barmoq vaznnini o'zlashtirgandagina, yuksak parvozlarga chiqish mumkin ekanini o'z adabiy tajribasi orqali ko'rsatdi. Shoir nisbatan so'nggi asarlaridan sanalmish "Aruz haqida" risolasida bunday deydi: "*Barmoq vaznida she'rni boshlab Cho'lpon yozdimi, men yozdimmi, esimda yo'q. Faqat shunisi ma'lumki, barmoq vaznnini nazariy jihatdan yoqlab chiqqan birinchi o'zbek millatchisi men edim*". Yana u tajribali bir olim sifatida ogohlantirib aytadiki: "*Seni bir vaqt Fitrat boshliq bir guruh millatchilar yoqlagan edilar*" deb barmoq vaznnini tashlash to'g'ri emas"¹.

¹ Fitrat. Aruz haqida. — Toshkent, 1936. — B. 20-21.

Abdurauf Fitrat o‘zi muharrirlik qilgan “Hurriyat” (26-85-sonlar) gazetasi sahifalarida e’lon etilgan uch sochmasi va bir she’rini “**Yurt qayg‘usi**” deb atadi. Uning she’ri

*Onam! Seni qutqarmoq uchun jonmi
kerakdir?*

*Nomusmi, vijdon bila imonmi
kerakdir? —*

deb boshlanadi. Yurtni mustamlakachilik azobidan qutqarmoq uchun Temur va Chingiz qoni tomirida oqib turgan yurt o‘g‘lonlari ga murojaat qiladi, yurtni qutqarmoq uchun qon kerak bo‘lsa, o‘z qonini to‘kib bo‘lsa-da, ko‘ksini qalqon qilib kurashga tushishlikni, Turon yovini quvish uchun to‘fon bo‘lib, arslon kabi jangga chog‘lanishni tavsiya qiladi.

“Yurt qayg‘usi” nomli birinchi sochmada shoir yozadi: “*Ey ulug‘ Turon, arslonlar o‘lkasi! Senga ne bo‘ldi? Holing qalayadir?
Nechuk kunlarda qolding?.. Yer yuzining*

bir necha polvonlari bo‘lgan botir turklaring qani? Nechun chekindilar? Nechun ketdilalar? Kurash maydonlarini o‘zgalarga nechun qo‘ydilar? Nechun...” Ikkinchi sochma ostiga “bir o‘zbek tilidan” deya tagsarlavha qo‘yib, unda “kimsasizlik yukidan og‘irlangan tanda zolimona urilgan qamchilarning yarasi bor” deb yozarkan, “*bosh-ayog‘lari yalang‘och, tirsaklarigacha qop-qora loyqadan botg‘an, baqirurg‘a tovushi, qutilurg‘a kuchi qolmagan*”, Vatan timsolini mungli xotun qiyofasida tasavvur etib, “*zolimlar seni kimsasizmi ko‘rdilar? Yo‘q, sen kimsasiz emassan. Mana men butun borlig‘im bilan senga ko‘mak qilurg‘a hozir. Mana men chin ko‘ngul bilan sening yo‘lingda o‘lurg‘a rozi...*” deya yeng shimarganda, uning atrofiga Buxoro jadidlari ning katta bir guruhi to‘planib ulgurgan edi. Ularning nafratlari yo‘nalishini aniq sezgan o‘ris bosqinchilari bu katta kuchdan o‘z ami-

rini yo‘q qilish maqsadida foydalandilar. Shuning uchun ham “*O‘lim sening o‘limingni istaganlarga, nafrat seni ko‘mgani kelganlarga*”, degan so‘zlarni shior qilib oldi.

“Temur oldinda” degan tagsarlavha qo‘yilgan uchinchi sochmada esa, Amir Temur maqbarasi oldiga ziyoratga kelib, unga o‘z holini bayon qilgan qahramon tilidan murojaat qilinadi: “*Bag‘rim yoniq, yuzim qora, ko‘nglim siniq, bo‘ynim bukuk. Sening ziyyoratingga keldim, sultonim! Ezilgan boshim, qisilgan vijdonim, kuygan qonim, o‘rtangan jonim uchun bu sag‘anangdan davo izlab keldim, xoqonim!*” Yuz yillar davomida jafo ko‘rgan, g‘am chekkan “turkning qonli ko‘z yoshlarini etaklaringga to‘kib, qorong‘iliklar ichida qolgan o‘zbekning ko‘zini ochish uchun shu tuproq to‘tiyo bo‘lsa ajab emas”, deb umid qiladi. Chunki Ulug‘ Temur qurgan davlat dushmanlar qo‘liga o‘tdi, “*Turkning yurti, ulog‘i,*

o‘chog‘i, Turoni yot qo‘llarg‘a tushdi”. Uning ziyrak ongi jaholatga yuz tutdi, chunki uning o‘g‘lonlari o‘z Xoqoni dunyoga tanitgan yurtga xiyonat qildilar, uni dushmanidan saqlab qola olmadilar. Shuning uchun butun turk xalqi nomidan shoir iqrorga, iqrorgagina emas, Turon o‘lkasi ko‘rgan zararlarning to‘lovi bo‘lgan kurashga chog‘lanib ziyoratga kelganini yozadi. Yana asar so‘ngida Amir Temurga murojaat etib: “*Ey arslonlar arsloni! Menim yozuqlarimdan o‘t, Meni qo‘limni tut, Belimni bog‘la, muqaddas fotihangni ber!*” deya ont ichib, to kurashda yengmas ekan, men sening oldingga, ziyoratga kelishga loyiq emasman tarzida xulosa qiladi.

PUBLISISTIKASI. Samarqandda 1917-yilning 15-aprelidan Mardonqul Muhammadzoda muharrirligida chop etila boshlangan “**Hurriyat**” gazetasidan Fitratning o‘nlab maqolalari o‘rin olgan. 1917-yilning

iyul oyidan esa, Fitrat muharrir sifatida faoliyat boshladi. Uning imzosi bilan “Hurriyat”dagi dastlabki maqola **“Ittifoq bo‘layluk”** hisoblanadi.

1917-yilning ayni bug‘doy pishig‘ida kechgan qирг‘инбаротjanglardan Fitrat asarlariga tomgan, “Hurriyat”ning sarg‘aygan varaqlariga singgan o‘sha qonlarning dog‘larini aniqroq ilg‘ash qiyin emas: *“Ko‘rdim, kezdim, eshitdim, o‘qidim. Mamlakatlar orasinda Turkistonimiz kabi baxtsiz bir mamlakat yo‘qdir... bizdan ko‘proq foyda ko‘rgan, kattaroq osig‘lang‘an eski Rusiya hukumati edi...”* Fitrat bunda “yangi hukumatning saodat va’dalaridan foydalanurg‘a” da’vat etsa-da, bu hukumat oradagi nifoqlarning kamayishi emas, aksincha, uni kuchaytirishga urinayotganini anglash mumkin.

“Musulmonlar, g‘ofil qolmang!”, “Birinchi choramiz”, “Sho‘royi islom”ning

xatosi” maqolalarida esa shahar dumasidan, sho‘ro saylovidan foydalanib, dumada ko‘proq ovoz olib, demak, musulmonlar haq-huquqlarini hal qiluvchilar ro‘yxatiga yozilishga intilayotgan shahardagi rus, armani, juhudlarning nayrangleridan musulmonlarni ogoh bo‘lishga chaqiradi va bu yilda ular bilan ittifoq qilgan “Sho‘royi islom”ning xatosini ko‘rib, ajab-sinadi: “*Ajab, Sho‘ro jamiyati (“Sho‘royi islom” jamiyati nazarda tutilmoqda. – H.B.) nechun shuni tushunmaydi?..*” Buning uchun esa elni yana “ittifoq etmakka” chaqiradi: “*Bugun yer yuzida sakson milyo‘n bolang bor. Bularning tomirlaridagi qon chingizlarning, temurlarning qonidir. Bularning kuchlari se ning kuchingdir*”.

“Hurriyat” gazetasining “Xabarlar” sarlavhasi bilan “Rusiyada yangi bir balo bosh ko‘tardi – bolshevik balosi” deb xabar bergen 49-sonida Fitrat “ikkinchi yo‘la qo‘zg‘alg‘an

bolshevik balosi” dan qutulish yo’llarini ham izlab, ular “inqilob” deb atagan to’ntarishlar-ning sabablarini o’z gazetxonlariga tushuntir-moqchi bo’ladi va bunda biz “turkistoniyalar uchun xatarsiz yo’l”ni belgilab bermoqqa urinadi. Bir tomondan, “Buxoro xonligida ochlik” davom etayotgan, ikkinchi tomondan, o’ris to’ralari va angliz zodagonlari Turkis-tonga egalik qilishi uchun “yashirin muoha-dalar” olib borayotgan kunlarda, “turklikning qonini qaynatg’uchi, iymonini yuksaltguchi bir suyunchli so’z” tug’ildi: **“27-noyabrning ke-chasinda milliy laylatulqadrimiz bo’lg’an Turkiston muxtoriyati” e’lon qilindi.** “Shul qop-qorong’u uzoq yerinda oydin bir yulduz kabi yalqillagan” bu muxtoriyatni olqishlay-di: “Elli(k) yildan beri ezildiq, tahqir etildiq. Qo’limiz bog’landi, tilimiz kesildi, og’zimiz qoplandi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz yemirildi, nomusimiz g’asb qilindi,

huquqimizg‘a tajovuzlar bo‘ldi, insonligimiz oyog‘lar ostiga olindi — to‘zimli turdik, sabr etdik. Yolg‘iz bir fikrni bermadik, yashunturdik, iymonlarimizg‘a o‘rab saqladik: Turkiston muxtoriyati!” Fitrat garchand “demokratiya haqg‘a tayanib, har bir millatning o‘z haqlarini qaytarishi”ga ishonsa va buni muxtoriyatdan kutib, uning kelajagiga ilhaq qarasa-da, muxtoriyat e’lon qilinishining o‘zi bilan yurtdoshlarimiz ozod bo‘lib qolmasligini, uni asrashga, barqaror qilishga kuch va quvvat, mablag‘ va idrok zarurligini o‘sha kuniyoq uqtirgandi.

1918-yil boshida e’lon qilingan “**Buxoroning holi**”da yozishicha: “Rusiya inqilobi, imperatorning taxtdan tushgani, rus hukumati ning xalq qo‘liga ko‘chdig‘i Buxoro hukumati ga inqilobning haqiqati va inqilobchilarining tilaklarini bildurdi. Inqilobchilararning himoyasiga sig“ing‘an yoshlardan Buxoro hukumati biram qo‘rqdi”. Shu ruhdan alanga olib, imkoniyat-

ni boy bermay g'ala sari harakat qilmoq kerakligini Fitrat tushundi va Buxoroning qorong'idan chiqishi uchun yo'l axtardi, bi-roq vaziyatni, rus to'ralarining zabitli tarixini yaxshi bilgan adib bu yo'lda ularga ergashib bo'lmasligini uqtirdi va, natijada, Buxoro uchun ayricha bir yo'l zarur, degan xulosaga keldi.

Fitrat "**Buxoroda inqilob**" turkum ma-qolalarida yozganidek, "Xalq og'zinda yangi-gina bir so'z tushub qoldi: Buxoroda hurriyat bo'lar ekan". Fitrat Buxoroning bu yo'lini belgilar ekan, avvalo, mish-mishlarga aniqlik kiritmoqchi bo'ladi, ya'ni 1918-yilda yuz ber-gan hodisalarni tahlil qilib, xalqning ko'zini ochmoqqa va ana undan keyin bu harakatni inqilob sari burmoqqa niyat qiladi. Ana shu olajanob maqsad bilan yoza boshlagan risola-sining boshlang'ichida "... Mana bul risolani shunlarni onglatmoq uchun qo'limg'a oldim.

Negakim, tilagim haqiqatni xalqg'a onglatmoqdir. Haqiqatni butun ochib onglata bilmak uchun bul risolani uch bo'lakka tartib etdim: 1) Buxoroning holi; 2) Fitna soatlari; 3) Yoshlarning tilaklari" (69-son). Taassufki, risolaning bosh qismi gazetadan e'lon etilgach, **1918-yilgi qonli voqealar, ya'ni Turkiston muxtoriyatining yakson qilinishi sabab "Hurriyat" yopib qo'yildi.**

Fitrat publitsistik asarlari birgina "Hurriyat" sahifalarida aks etgan maqolalardan iborat emas. Behbudiy muharrirligida chop etilgan "Samarqand" va "Oyina" kabi gazeta jurnallarda, U.Asadullaxo'jayev muharrirligida chiqqan "Sadoyi Turkiston", Obidjon Mahmudov nashr ettirgan "Sadoyi Farg'ona", Toshkentda bevosita Fitrat tahririda chiqqan "Tong", Buxoroda chop etilgan "Buxoroyi sharif", "Turon" va "Buxoro axbori" gazetalarida, so'ngra esa Toshkentdagi faol

nashrlardan bo‘lgan “Ishtirokiyun”, “Maorif va o‘qitg‘uchi” kabi ommaviy axborot vositalarida ham Fitratning o‘nlab asarlari e’lon qilingan.

Nafaqat mamlakatda, balki xorijiy nashrlarda ham Fitratning publitsistik asarlarini ko‘plab uchratish mumkin². U talabalik paytidanoq Istanbulda chop etilgan “Turk yurti”, “Sirotu-l-mustaqim” (“To‘g‘ri yo‘l”), “Ta’rifi muslimin” (“Musulmonlar ta’riflari”) kabi nashrlarda faol ishtirok etgan. Ayniqsa, ulug‘ turk shoiri Mehmet Akif muallifligida nashr etilayotgan “Sirotu-l-mustaqim” jaridasi bilan faol hamkorlikni tasdiqlovchi manbalar anchagina. Jaridaning 1911–1914-yillardagi sonlarida Buxoro hayotiga oid o‘nlab maqola va xabarlar berilgan. Ularning ko‘pchiligi buxorolik muxbir G‘iyosiddin Hasaniy qa-

² Boltaboyeva Sh. Fitratning xorijiy publitsistikasi. / Magistrlik dissertatsiyasi. – T.: O‘zbekiston Milliy universiteti, 2011.

lamiga mansub bo'lsa ham, ular, shubhasiz, Fitrat tahlilidan o'tganini anglash qiyin emas. "Ta'rifi muslimin" majallasida Fitratning "Buxoro vaziri Nasrullohbek Parvonachi hazratlarina ochiq maktub"i e'lon qilinadi. Fors tilida chop qilingan bu maktubda "qora xarobalar va o't orasida qolg'an parishonhol ahli vatan"ning dardi bayon qilinib, uni yengillatish choralari ko'proq tojdor Hazrat va uning vaziri Nasrullohbekka bog'liq ekani aytish bilan birga: "har qancha ko'z va qulog'ingizni berkitsangiz ham, bu qadimiy islom millatining faryodi va muqaddas vatanimizning xarobligiga achinmay tura olmaysiz... Millatimiz va yurtimizni shu holga keltirib qo'ydikki, dunyoning burchagida eng qiyin kunlarda tashvish chekib yashayotgan odamlar ham bizning ahvolimizga qon yig'lamoqdalar" kabi otashin satrlar bilan vaziri a'zamga murojaat etiladi.

NASRIY ASARLARI. Istanbulda Fitratning “**Hindistonda bir farangi bilan buxoroli bir mudarrisning usuli jadida maktablari xususida qilg‘an munozarasi**” (1911), “**Hind sayyohi bayonoti**” (1912) kabi qissalari dastlab fors tilida, keyinroq Toshkentda o‘zbek tilida chop qilingan. Ayrim mutaxassislar Moskvada chop etilgan “**Bedil. Bir majlisda**” asariga ham qissa sifatida qaraydilar. Shu bilan birga, 20-yillarda yaratilgan o‘nga yaqin hikoyalar Fitrat nasriy asarlarining salmog‘ini ko‘rsatib turibdi.

Abdurauf Fitratning “**Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jadid maktablari xususinda qilg‘an munozarasi**” ijodkorning jadidchilik yo‘lidagi ilk nazriy asaridir. Asar fors tilida yozilgan bo‘lib, “**Munozara**” nomi bilan mashhur. Qissa Istanbul dorilfununida tahsil olayotgan kambag‘al talabuning o‘z hisobidan “**Islomiya matbaasi**” da

bosilgan. Fitratning singlisi Mahbuba Rahim qizining xotirlashicha, Fitrat Istanbuldagi oshxonalardan biriga xodim bo‘lib ishga kirgan va tafsildan bo‘sh paytlari mehnat qilib, ushbu asarining nashri uchun mablag‘ to‘plagan. Xorijda nashr bo‘lgani va Buxorodagi eng “Munozara”li masala — jadid va qadim kurasnai aks ettirgani uchun bu asarning o‘z yurtdida tarqalishi juda qiyin kechgan. S.Ayniying guvohlik berishicha, “Munozara”ning bir qismi yo‘lda rus senzorlari qo‘liga tushib, yo‘q qilingan bo‘lishiga qaramay, u Buxoroga yashirin keltirilgan. Fitratning boshqa bir zamondoshi F.Xo‘jayevning qaydiga ko‘ra, rus oxrankasi nafaqat Fitrat asarini, balki uni o‘qigan, keltirgan kishilarni ham qattiq ta’qib ostiga olgan. Asar ta’qib qilinganiga qaramay, jadidchilik harakatining ustozlaridan Mahmudxo‘ja Behbudiyning tavsiyasi bilan Hoji Mu’in Shukrulloh o‘g‘li tomonidan turkcha

(o'zbekcha)ga tarjima qilinib, 1911-yilda dastlab, "Turkiston viloyatining gazeti"da, so'ngra esa, alohida kitobcha holida "Turkiston kutubxonasi" ruknida chop qilingan. Bu tarjima sahnaga mo'jallangan variant bo'lganligi uchun u tez orada Toshkent va Samarqand teatrларида qo'yilgan. Tarjima, avvalo, tomoshabinlar saviyasi va sahna imkoniyatlarini nazarda tutib bajarilgani uchun asarning muhim o'rirlari tushib qolgan, uning til va uslubi ham tomosha asarlarining "tili"ga qarab tortilgan. Qolaversa, qissa Amir va Rus hokimiyati tomonidan ta'qib qilinish davrida sahnaga chiqqani uchun ham undagi siyosiy sharhlar tushib qolgan, ba'zi qahramonlar va tilga olingan tarixiy shaxslarning nomlari ham o'zgartirilgan (masalan, yosh usmonlilar harakatining yo'llboschilari Anvarbek va Niyoziybek o'rniiga Lev Tolstoy haqida lavha kiritilgan). Shuningdek, qissaning o'ziga xos "Muqaddima"si o'rni-

ga, “Mutarjimdan” sarlavhasi bilan kichik so‘zboshi berilgan hamda asarning Buxoro amiri va ahli vatanga xitoban yozilgan “Xotima”si o‘rniga, Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Munozara haqqinda” sarlavhali rus-tuzem maktablarining targ‘ibiga bag‘ishlangan so‘ng so‘zi qo‘shilgan. Shunga qaramay, Fitratning asari o‘z ona yurtida ham, Sharq va G‘arb o‘lkalarida ham mashhur bo‘lib ketgan. Uning forsiy matni Bombay (1929), Karachi (1942) va Dushanbeda (1996) qayta nashr qilingan. Yuqorida qayd etilganidek, “**Munozara**” ning ilk tanqidchisi ham, noshiri ham Mahmudxo‘ja Behbudiylar bo‘lgan. Ulug‘ alloma asarning zamona uchun eng muhim xususiyatlarini ta’kidlar ekan, shularni yozadi: “*Usuli jadida maktablarini(ng) naflig‘i va funun zamonida tahsilining buxoriylar uchun luzu-mi to‘g‘risinda Farangi afandi ila mudarrisi Buxoriy janoblari oralarinda bo‘lg‘an bahs va*

suhbat "Munozara" ismida bir risola shaklin-da forsiy tilda, tab' va nashr bo'libdir. Binda ko'zdan kechirdikki, haqiqatan buxoriylar uchun nafiydir. Farangi va Mudarris tilidan bu muhim bahslik risolani tahrir etuvchi va ham tab'ig'a arzi tashakkur qilurmiz"³. Bu kabi tavsiyanomadan hamda Turkiston teatr-lari sahnalarida va boshqa teatr truppalari tomonidan qayta-qayta ijro etilgani uchun ham asar ziyolilar o'rtasida katta munozaralarga sabab bo'lgan...

Asarning "Munozara" deb olinishi va ko'hna suhbat usulini tayin qilinishi ham bevosita muallif niyatlarining amalga oshishi uchun bajarilgan vazifaday tuyuladi. Qolaversa, bunday usul nafaqat qadimiy, balki ikki asr bo'sag'asidagi murakkab ijodiy voqealar silsilasini anglatish uchun zamonaviy uslub

---

³ Behbudiy M. "Munozara" haqqinda. // Turkiston viloyatining gazeti. – 1911. – 29-sentabr. – 73 son.

darajasiga ko‘tarilgan ediki, buning tasdig‘ini g‘arb adabiyotida ham, musulmon Sharq al-lomalarining asarlarida ham uchratamiz. Adib o‘z asarining mavzu va mundarijasini kitobning muqaddimasida shunday ifodalagandi: “...*Buxoroli bir mudarrisning hajga borib, Hindistonda bir farangi ila usuli jadida ham usuli qadim xususida qilg‘an munozaraning natijasi bo‘lib, mazkur hikoyat ushbu masalani tugal hal etmoqqa qaratilgandir*”. Muallif ushbu qissa vositasida yana shunday qayta-qayta takrorlaydiki, agar musulmonlar o‘rtasida shia va sunniy, qadim va jadid kabi ichki muxolifatlarga o‘rin berilsa, bundan faqatgina islomning, Buxoro millatining dushmanlari foyda ko‘radi. Shuning uchun ham “kimki o‘zini haqiqatdan dini islomning, Payg‘ambari oxirzamon Muhammad (sallallohu alayhi va-sallam)ning ummati bilsa, bu be’mani ixtiloflarni oradan ko‘tarishga” yordam berishga va

“zamoni maorif va zamoni madaniyat sanalgan hozirgi davrimiz bilan hamqadam bo‘lishlik”ka millatdoshlarini chaqiradi. Bunda Fitratning birgina vazir o‘z amiri bilan Buxoroning sonsiz hasratlari oldida ojiz ekanini tushunib, bevosita amirning o‘ziga qarata aytilgan so‘zlari ham asarga ilova qilingan. *“Ey, Buxoro millatining mehribon otasi!.. Islomiyat sultanatining zaifligi mehribon qalblarimizga va sohibi davlatimizga aniq va ravshan monanddirki, bugun yo erta dini islomning dushmanlari biz musulmon xalqini qaro kunlarga solarlar. Bu jinoyatchilarning vazifayi avvali dini islomga xusumat bo‘lib, yaqin zamonlar bizdan dinimizni tark qilishni talab qilarlar. Imomimizni po‘rga, azonimizni qo‘ng‘iroqqa, masjidimizni cherkovga almashtirmoqdan boshqa narsa qolmas”*. Birgina amir va uning vuzaro hamda umarolari bilan ish ko‘ngildagidek nati-jalanishi mumkin emasligini tushunib yetgan

Fitrat ayni shu paytdayoq muhtaram dindosh birodarlariga ham murojaat qiladi, "bu tanazzul, ya'ni nimaiki boy berilayotgan bo'lsa, musulmonlarning unsizligi va harakatsizligi natijasi" deb biladi. Muallif murojaatida davom etib: "*Islom – bizning dinimizdir, islom – bizning shariatimiz, islom – bizning saodatimizdir, islom – g'alabalarimiz boisi, islom – osoyishtaligimiz sababchisidir...* Bu qadar g'aflat va tanballikda, beg'ayrat va jaholatda o'tirganimiz bas, yetar, bu asl dinimizning nobud bo'lishi, muqaddas vatanimizning bunday poymol etilishini kamoli bosharaflik bilan qabul qilsak, buni na shariat, na-da hayot qabul qiladi", deb yozadi Fitrat "Buxoroning najib millati bo'lg'an vatandoshlar"iga.

Istanbulda Fitratning chop qilingan nasriy qissalaridan yana biri "**Bayonoti sayyohi hindi**" ("Hind sayyohi bayonoti")ni S.Ayniy yuqorida tilga olganimiz kitobning "Fitrat va

uning asarlari” nomli maxsus bobida “Roman uslubida yozilgan asar” deb ta’riflaydi va uning Buxoro afkori umumiyasiga “Munozara” dan ham ko‘proq ta’sir etganini qayd etadi. Bu ikki asar ma’lum ma’noda mavzudosh bo‘lib, ularda asrimiz boshlarida yuz bergen hodisalar bir millatparvar fozil shaxs tomonidan tahlil etiladi va shu boradagi fikrlar bir-birini to‘ldiradi. Muallif dastlabki asarida ko‘proq ma’rifatchi va islom islohotchisi sifatida ko‘ringan bo‘lsa, “Hind sayyohi...”ning mavzu doirasi ham, unda bayon qilingan voqealarning ko‘lammi ham ancha keng. Asarda Buxoro amirligi hududidagi butun iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayotning ko‘plab muammolari tilga olinadi. Ularni vujudga keltirgan ijtimoiy ildizlarni tahlil etish barobarida, bu kabi sanoqsiz illat va kamchiliklardan xalos bo‘lish yo‘llari ham ko‘rsatiladi. Qissada Buxoro ahli uch toifaga ajratilib, *ulamo*, *umaro* va *vuzaro* hayotining

barcha jabhalari qalamga olinadi, Turkistonni halokat yoqasiga olib kelgan ilm-u irfon emas, balki jaholat va g‘aflat botqog‘iga botib, fitna va g‘iybat bilan mashg‘ul bo‘lgan ahli ularmo, o‘z mas’ul vazifalarini unutib, pora, fahsh va aysh-ishratga berilgan amirlar va vazirlar, amaldorlar-u beklar, shariat hukmlari o‘rniga noshar‘iy qoidalar bilan fuqaroni talayotgan qozi va a’lamlar ekani ro‘y-rost ko‘rsatib beriladi va keskin tanqid ostiga olinadi. Xuddi shu o‘rinda F.Xo‘jayevning ushbu so‘zlarini eslatmaslik mumkin emas: “...*Mavjud tuzumni qattiq tanqid qilgan, uning barcha tanqidlari ni ayovsiz ochib tashlagan, amirlikning chirkik sistemasini ochib bergan “Sayyohi hindi” asarining ahamiyatini qayd etmasdan o‘toltmaymiz*”⁴.

⁴ Xo‘jayev F. Buxoroda inqilob va O‘rta Osiyoning milliy chegaralanishiga doir. / Tanlangan asarlar. Uch tomlik. 1-tom. – T.: Fan, 1978. – B. 98-99.

Qisqasi, "Hind sayyohi bayonoti"da o'lka hayotining ko'plab muammolari — xalqning nochor ahvoli, harbiy nozirlarning intizomsizligi, shahar va uning atrofidagi qishloqlarning ekologik ahvoli, el sog'ligini saqlash — tabobat va davolash usullari, sanoat va ishlab chiqarishning nochor holati, qozixonalar ishi, qator viloyatlarning milliy ro'znomaga muhtojligi, yo'l qurilishi, hatto temir yo'llar, dehqonchilig-u hunarmandchilik — hayotning barcha sohalari keskin islohga muhtoj ekanini Hind sayyohi nazari orqali idrok etiladi...

Fitratning "Xayoliy hikoya"si, ya'ni "**Qiyomat**" hikoyasida "Qabrdan keyingi hayot", "Jannatga sayohat" kabi mavzularning takrorlanmas syujeti yaratilgan bo'lib, maqsad faqat xayoliy hikoya emas, balki davrning ijtimoiy, ma'naviy, siyosiy muammolari ayni mana shu qisqa asarda ochib berilgan. Muallif ramziy obrazlardan foydalanib, hokimiyat-

ning aldovlariga uchgan odamlarning taqdirini ko'rsata olgan. Bu tuzumda odamlar taqdiri faqatgina fojiali bo'lishini bashorat qiladi. Hikoya qahramoni Ro'ziqul (Pochamir) bir umr boyning eshidiga xizmatkor bo'lib ishlagan. Boyning tomini suvayotganda yiqilib, mayib bo'lgan va ishsiz qolgan. Uning keyingi umri ko'knorixonada o'tgan. Hikoyada ko'knorixonadagilar bir-birlariga g'amxo'rlik qilishadi, ular tishkovlagich yasab, uni sotib kun ko'ri shadi. Qizig'i shundaki, qahramon hayotda topmagan qadrini shu ko'knorixonadan topadi: "*Ro'ziqul kabilarga birdan-bir sig'inadigan joy shu edi*", deb yozadi muallif. Pochamirning xayoliy o'limi yuz tutganda, uning ko'knorixo'r birodarlari xaltalaridan kafanlik tikib, shariat qoidalariga muvofiq tarzda dafn etadilar. "Qiyomat" asarida Allohga qarshi ateistik fikrlar mavjud emas. Oxirzamondagi suhbat real hayot voqealarini takror eslatadi; asarda

Pochamirdan tashqari, Munkar-Nakir vositasida ma'muriyatchi amaldorlar tanqid ostiga olinadi. Ro'ziqul narigi dunyoda vayronagar-chilik, tartibsizlik va johillikni ko'radi. Axlo-qiy, ma'naviy zo'ravonlik sharoitida yashashga mahkum bo'lganlarni ko'rsatadi. Mifologik va fantastik vosita bilan narigi dunyo sifatida ko'rsatilgan borliq aslida 20-yillar hayotining o'zi, buni Fitrat mamlakat poytaxti Moskva-da ham, Toshkent va boshqa shaharlarda ham ko'rib kuzatgan ediki, bu davr hayotining o'zi naqd qiyomat qoyim edi. Bularda inson taqdiriga achinish, unga insoniy munosabatning o'zi yo'q edi. Zarracha ham haqiqati bo'lмаган, insonni tahqirlaydigan, faqat ikkiyuzlamachilik va yolg'ondan iborat tuzumni Fitrat qiyomat shaklida ko'rdi, davrning jamiki og'riqlarini Ro'ziqul obraziga jamladi. Pochamir xalqning bir bo'lagi. U va unga o'xshaganlar bar-cha o'zgarishlarning barcha qiyinchiligini o'z taqdirlarida totib ko'rganlar.

1927-yildan boshlab mamlakat ateizm — dinsizlik sari yuz tutdi. Millatning ko‘rki bo‘lgan diniy arboblar qatag‘on qilindi. Bu qatag‘ondan din peshvolarigina emas, sharqshunos olimlar, hatto Rossiyadagi sharqshunoslар ham omon qolmadi. Ayni davrda Moskvada “Bezbojnikи” jamiyati tuzilib, uning bo‘limlari barcha ittifoqdosh respublikalarda ochildi. Uning noshiri afkori bo‘lgan “Xudosizlar” jurnali 1928-yildan faollahib, barcha ijodkorlarni mana shu jurnalda o‘zilarining asarlari bilan qatnashish talab etildi. Fitratning “Zahroning iymoni”, “Qiyshiq eshon”, “Me’roj”, “Oq mazor” kabi hikoyalari ana shu jurnalda bosiladi.

Fitrat bu turkum hikoyalarida ruhoniy obrazini yaratar ekan, ulardagi axloqsizlik, tama’, hiylayi shar’iy kabi jihatlarni keskin qoralaydi. Biroq, shu bilan birga, bu hikoyalarida zamoni bilan murosasozlik ruhi ham aniq seziladi.

FITRAT DRAMALARI.

Fitratning boshqa asarlaridagi kabi uning dramalarida Istiqlolga intilish ruhi aniq seziladi. Ana shu maqsadda dramaturg xalq o‘tmishiga murojaat qiladi, tarixning qorong‘u va bahstalab o‘rinaliga yorug‘lik kiritmoqchi bo‘ladi, o‘tmishda-gi qahramonlar jasoratini eslatish orqali xalqni o‘z istiqboli uchun kurashga chorlaydi. Tarixiy mavzuda yaratilgan dramalari **“Temur sag‘anasi”**, **“O‘g‘izzxon”**, **“Abo Muslim”**, **“Qon”**, **“Begijon”** ning taqdiri shoirning o‘z taqdiri yoki o‘sha tarixiy qahramonlarning qismatidan ham fojialiroq. Chunki ularning ko‘pchiligi ommaviy tarzda nashr etilmay qolib ketgan, faqat ayrim teatrlar sahnalarida bir necha bor qo‘yilgan, xolos. Shuning uchun bu asarlarning mavzu doirasi va qahramonlar hayoti haqida ayrim mulohazalarni mavjud manbalar asosidagina tiklab, bayon qilish bilan cheklanishga majburmiz.

“Temur sag‘anasi” asari, bizningcha, 1918-yilning boshlarida yaratilgan bo‘lib, bu asar vositasida Fitrat xuddi avvalgi publitsistik asarlari kabi yurtdoshlariga murojaat qiladi, uning o‘zligini eslatishga, bu zulmat va g‘af-latdan chiqib ketmoqqa da’vat etadi. Asarda Amir Temurning o‘z qabridan tik turib, xalqiga qarata aytgan so‘zlari dramaning eng ta’sirli lavhalaridan bo‘lgan. Uning so‘zlari “Yurt qayg‘usi (Temur oldida)” sochmasida asar qahramoni Temur ruhiga murojaat qilgan bo‘lsa, dramada unga javoban Temurning so‘zlari qalamga olinadi: *“Men sizlarga ko‘p narsalar yetkardim. Ne bo‘ldiki, bir zamonlar sharaflı va jasur bir millatning avlodlari hozir boshqa bir millatning zulmi ostida qolmish. Kimlar bog‘laringdan qushlarimni quvmoqda!.. Otalar merosidan nimani oldingiz! Sizdan talab etaman, qalqingiz! O‘lkani tu-zatingiz, avlodlarimning hur yashamoqlari-*

*ni ta'min etingiz. Agar bunday qilmasangiz, o'lka bir buyuk mozorlik holiga kelur*⁵.

Tabiiyki, bunday keskin gaplar bilan bosqinchilarga qarshi nafratning ifodalaniishi XX asr 20-yillarining oxirlaridan boshlab tanqidlarga va adabiy "janjal" larga sabab bo'lgan. Afsuski, hozircha "O'zbek teatrining 10 yilligi"ga bag'ishlab e'lon qilingan matbuot materiallaridan tashqari⁶ boshqa biror matnga ega emasmiz.

"Abo Muslim" dramasi haqida birmuncha tasavvur beruvchi manba va taqrizlar mavjud. Asarning matnini tiklashga ko'mak beruvchi birinchi manba Fitratning 1925 yili chop qilingan "Muxtasar islom tarixi" risolasidir. Unda islom tarixidagi buriish davri — umaviylik xalifaligining inqirozi va xurosonlik mashhur afsonaviy qahramon

⁵ Yosh leninchi, 1935, 10-mart (56-son).

⁶ O'sha manba, o'sha son.

Abo Muslimning kurashlari natijasida xalifalik Payg' ambarimizning as'hoblaridan sanalgan abbosiylar qo'liga o'tish voqealari bayon qilinadi⁷. Besh parda, yetti ko'rinishdan iborat bo'lган bu dramaning sahna varianti haqida bir necha taqrizlar e'lon qilingan. Shulardan dastlabkisi shoir Abdulhamid Cho'lponning "Qalandar" imzosi ostida chop qilingan taqrizi bo'lib, unda shunday deyiladi: "*Tomosha – aralashkuchi qahramonlarining ko'pligi ham tarixning eng chuvalashgan davridan olinib yozilg'an uchun bo'lsa kerak – keng omma-ga onglashilishi og'irroqdir.* Shuning uchun tomoshaning so'ngida uning natijasini to'la ko'rsataturg'an bir ko'rinish orttirilg'an. Bu ko'rinish xiyla muvaffaqiyatli tuzulg'an... Umuman, tomoshadan Fitratga xos so'z ustaligi xiyla kuchlik. Bu jihatdan tomosha katta

---

⁷ Fitrat. Muxtasar islom tarixi. – T.: Nur, 1992. – B. 26.

*bir adabiy ahamiyatga molikdir*⁸. Taqrizda ko‘proq asarning mazmuni emas, uning sahna talqini haqida fikr yuritilib, tomosha Abror Hidoyatov, Mannon Uyg‘ur kabi mashhur san’atkorlar ishtirokida “Turon” teatri sahnasi-da qo‘yilgani qayd etiladi.

Milodiy V asrda yashagan va o‘ttiz besh yil hukmronligi davrida tarqoq turk ulusini birlashtirib, nisbatan markazlashgan xoqonlik yaratgan O‘g‘uzxon (asli ismi Musaxon Teoman o‘g‘li) haqida turk tarixida ko‘plab afsona va rivoyatlar, shuningdek, tarixiy-il-miy asarlar mavjud⁹. Fitrat bundan qariyb o‘n sakkiz asr avval sodir bo‘lgan voqealarni tomoshabinlar ko‘zi o‘ngida tiriltirar ekan, ko‘proq e’tiborni O‘g‘uzxonning bahodirlariga, davlatni idora etishda nisbatan taraqqiy parvar yo‘l hisoblangan (o‘z zamoni uchun, albatta)

⁸ Turkiston. 1922, 21-dekabr.

⁹ Пестовский Б.А. Узбекский театр // Искусство и жизнь. 1922, № 1. – С. 7-8.

xoqonlik, ya’ni markazlashgan davlat qurish yo‘lidagi intilishlariga e’tibor berib, Buxoroda hamon beklik tizimi (ma’lum hududda bekning istalgan, cheklanmagan imkoniyatlarga ega bo‘lishi) hukm surayotgan davrda o‘lkaning shonli o‘tmishini eslatmoqchi bo‘ladi.

1921-yili sahnaga chiqqan “**Qon**” nomli besh pardali fojianing taqdiri haqida yana ham mavhumroq tasavvurga egamiz. O’sha davr vaqtli matbuoti sahifalarida bosilgan xabarlar-dan bunday asarning sahnaga chiqqani, unda bayon etilgan voqealar yaqin o‘tmishdagi hodisalar, ya’ni 1917-1918-yillarga taalluqli ekanini bilamiz xolos. Ayrim tadqiqotchilar Fitratning “O‘g‘uzxon”, “Qon” nomli asarlari umuman sahna yuzini ko‘rmagan deydilar. Ushbu asarlar taqdiri qanday bo‘lganidan qat’i nazar bizgacha matni to‘la yetib kelmagan besh sahna asari (avvalroq yaratilgan “Begijon” ham nazarda tutiladi) Fitratning dramaturg sifa-

tidagi iste'dodining qanot yozganini, keyinroq yaratilgan mashhur sahna asarlarining tug'ilishida o'ziga xos tajriba mактабини o'taganini qayd etmaslik mumkin emas.

“Chin sevish” dramasining sahna talqini juda katta hayajon bilan kutib olingan, davring eng iste'dodli adiblari Cho'lpon, Vadud Mahmud va boshqalar bu haqda taqrizlar yozganlar. Jumladan, Cho'lpon o'z taqrizini shunday boshlaydi: “*Yaqinda o'zbek sahnasi ulug' va ulug'ligi qadar yuksak va go'zal bir tomosha (pyesa) ko'rdi. Men o'zim iqror qilarg'a teyishmankim, uning o'zini va o'ynalishini tegishinchcha tanqid va yo taqriz qiluvni men bajara olmayman. Biroq, bu yo'l va to'g'rida yozmoqlik vazifasi menga tushkanlikdan ko'p chuqur bo'limg'an qarashimni yozib ketaman*”¹⁰. Tabiiyki, asardan qattiq ta'sirlangan shoir uning tahlilidan ko'ra

¹⁰ Ishtirokiyun. 1920, 25-noyabr.

ko‘proq voqealarni qayta bayon qilishga beriladi va uning sahma talqinidan qoniqish barobarida: “Chin sevish”ning yozg‘uvchisi uning davomi deyilsa bo‘laturg‘an “Hind ixtitolchilari”ni yozib bitirgan” deb xabar qiladi. Taniqli yapon olimi Xisao Kumatsu Fitratning mashhur “Temur sag‘anasi”, “Chin sevish”, “Hind ixtitolchilari” kabi asarlariga alohida e’tibor qaratib: “*Vatanparvarlik*” g‘oyalari bilan yo‘g‘rilgan bu asarlarning tomoshasiga kelganlar, shu qadar qattiq ta’sirlangan edilarki, ular har safar tomosha so‘ngida teatrlardan ko‘z yoshlarini oqizib chiqib ketardilar”¹¹, degan haqiqatni qayd etadi.

Fitrat zamondoshlarining guvohlik berishicha, “Hind ixtitolchilari” 1921-yilning o‘zidayoq yozib tugallangan. Ayrim manbalarda esa o‘sha yiliyoq sahnaga qo‘yilgan va “teatr

¹¹ Xisao Kumatsu. 20-Yuzyil baslarinde Orta Asyada Turkcilik va Devrim hereketleri. Anqara, 1993. – B. 40.

uchun nusxa” tarzda Toshkentda chop qilin-gani qayd etiladi. Biroq, asarning tugal nashri 1923-yili Berlinda amalga oshirilgan bo‘lib, u haqda ushbu nashrdan keyin Ahmad Shukriy, Vadud Mahmud va boshqalarning taqriz va maqolalari e’lon qilingan. Jumladan, Vadud Mahmud o‘z taqrizida shunday yozadi: “... *asarda tasvirlar, hayajonlar ancha tuzuk va mukammal. Ayniqsa, Rahimbaxsh va Dilnavozning so‘zlari juda ta’sirlidirki, bu asarda eng mukammal chiqqan tip shudir. Zotan, Fitratning istar forscha, istar turkcha asarlarida turmushga va haqiqatga muvofiq tasvir etilgan bir tip doimo mulla, mudarris tipidir*”¹².

Fitratning bu ikki sahna asari egiz mavzu-dagi dramalar hisoblanadi. Chunki har ikki asarda ham voqeа о‘rni bir — Hindiston, asar g‘oyasi yerli xalqning mustamlakachilarga

¹² Turkiston. 1923, 17-oktabr.

qarshi kurashi va bu kurashda ishtirok etishni o‘zining vijdoniy burchi deb hisoblagan Turkiston yoshlari. Hindistonga munosabat, unga voqealari o‘rni va e’zozli o‘lka sifatida yondashish Fitratning bir necha asarlarida kuzatiladi. “Munozara”da buxorolik mudarris bilan farangi Hind zaminida uchrashadi, keyingi qissasi “Hind sayyohi bayonoti” deb atalib, asarning boshqahramoni Hind sayyohi — ziylisi qilib olingan. “Bedil. Bir majlisda” asarida ulug‘ faylasuf shoir ijodi orqali fikr yana Hindistonga qaratiladi, nihoyat, nomlari tilga olingan ikki egizak drama voqealari Hind zaminida kechadi. Bu bilan Fitrat domla qadimgi va sirlar o‘lkasi bo‘lib kelgan Hindistonne o‘smirligida ko‘rgani, otasi bilan haj ziyoratiga ketaturib, Peshovarda (bu shahar 1968-yildan keyin Pokiston hududida) bo‘lgani va boburiylar qoldirgan meros bilan qiziqqani sabablarini ham uning ilmiy asarlari zamiridan izlaymiz.

Fitrat dramaturgiyasining shoh asari, shubhasiz, "Abulfayzxon" fojiasidir¹³. Asarda ashtarxoniyalar sulolasining so'nggi vakili Abulfayzxon davlatining tanazzuli hamda mashhur eron shohi Nodirshoh yordamida Buxoroda mang'it amirlarining hokimiyatga kelishi bilan bog'liq tarixiy voqealar qalamga olinadi. Dramaturg Buxoro tarixining bunday keskin burilish nuqtalaridan birini qalamga olishi bilan o'zining ilmiy va tarixiy asarlarida aks ettirgan hukmron sulolaning hokimiyat tepasiga kelish sabablarini, bunday g'ayriqonuniy yo'l bilan hokimiyatni egallagan xonlarning xalqqa o'tkazayotgan jabr-zulmi shu sabablar zamirida yotganini ko'rsatmoqchi bo'ladi. Fitrat Abulfayzxon fojiasiga yuz burar ekan, bunday asarning tug'ilishi uning Buxorodagi mas'ul ishlardan chetlatilib, Moskvadalik davriga

¹³ Fitrat. Abulfayzxon. — M., 1924; / Tanlangan asarlar. 1-jild. — T.: Ma'naviyat, 2000.

to‘g‘ri kelgan. Chunki ayni 1923-yilning o‘zida Buxoro rahbarlaridan Fitrat, Atoxo‘ja, Sattorxo‘ja, Yoqubzoda kabi diyonatli va zukko kishilar o‘z lavozimlaridan chetlatilgan, ularning o‘rniga “xalq vakili” sifatida bunday rahbarlik ishlariga mutlaqo tayyorgarligi bo‘lmagan kishilarning kelib qolishi ma’lum ma’noda XVIII asrning o‘rtalarida yuz bergen ashtarxoniyalar sulolasining fojiasiga o‘xhash hodisalar sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin.

Fitrat bu tarixiy-badiiy asarning ichki talablaridan kelib chiqqan holda, amirlik tarixidagi eng kir va murakkab manzaralarni kitobxon ko‘zi o‘ngida gavdalantira olgan. Ayniqsa, asar so‘ngida xayoliy Siyovush aytgan so‘zlarni Fitratning “qora va kir taxtga” nisbatan aytgan hukmi sifatida qabul qilish mumkin. Fojia voqealari izchil suratda davom ettirilib, nafaqat ashtarxoniyalar, balki hokimiyat tepasiga yangi kuch — mang‘it amirlari sulo-

lasining ham qo‘li qonli bo‘lib, shuning uchun uning tanazzuli ham aniq ekani ko‘rsatib beriladi. Garchi Siyovush xayolida o‘zidan qariyb bir yarim ming yil keyin o‘tgan Bedilning satrlarini o‘qir ekan, buni tarixiy haqiqatning buzilishi deb emas, balki badiiyatning talabi bilan keltirilgan, asarning ichki mantiqidan ke-lib chiqadigan xulosa deyish mumkin.

“Shaytonning Tangriga isyoni” pyesasi ham “Abulfayzxon” bilan (1924) bir davrda yaratilgan. Bu har ikkala asar turkistonlik-larga ularning vatanidagi siyosiy ahvolning bor haqiqatini achchiq til bilan izohlab bergen. Bu asarlarda muallif o‘z fikrlarini g‘ayritabiiy alam tushunchasi bilan pardalab ifodalaydi. Bu usul ayrim hollarda ba’zi dogmatik tanqidchilarga g‘ayridiniy tashviqot olib borganday bo‘lib ko‘rinadi”¹⁴. Darhaqiqat, asarning ilk nusxa-

¹⁴ Ollvort E. Buxorolik Abdurauf Fitratning argumentlari. / Yaqin va Markaziy Osiyoga doir ilmiy yozishmalar. 5-jild, 1991. – B. 13. (ingliz tilida).

sida 20-yillarning boshlarida dastlab biz ijobiy sanaganimiz ruslashtirish jarayonining ayrim tashqi jihatlari keskin tanqid va piching ostiga olingan. E.Olvort to‘g‘ri ta’kidlaganidek, bu ruh uning she’riy shaklda yozilgan kichik dramasi “Shaytonning Tangriga isyoni”da yaxshi aks etadi.

Shayton yoki iblis deb nomlangan maxluq haqida musulmon kitoblarda ham, nasroniy adabiyotida ham talaygina talqinlar mavjud. Biri uni “toshbo‘ron qilingan”, ikkinchisi “jannatdan haydalgan”, boshqasi Alloh dargohidan quvilishini “hurlikka intilish”, hatto “haqiqatni topish yo‘li” deb tushuntirgan manbalar Fitrat asarni yaratgunga qadar ham bor edi, hozir ham mavjud. Bu voqeа haqida Qur’oni karimda shunday oyat bor: “Aniqki, biz sizlarni (*ya’ni, odamlarni. — H.B.*) yaratdik, so‘ng sizlarga surat berdik, so‘ng

farishtalarga “Odamga sajda qilinglar” deyishimiz bilan ular sajda qiladilar. Magar iblis sajda qilguvchilardan bo’lmadi. (Alloh) dedi: “*Senga buyurgan paytimda nima seni sajda qilishdan to’sdi?*” — “*Men undan (odamdan) yaxshiroqman. Meni olovdan yaratgansan, uni esa loydan yaratding*”, — dedi u”¹⁵. Turkiy adabiyotda ko’p tilga olingan, xususan, Fitratning zamondoshlari ozar adibi Husayn Jovid va tatar yozuvchisi Majid G‘afuriyning asarlarida tasvir etilgan bu mavzuni negadir “ateistik” deb tushuntirish Olmoniya va Rusiya olimlari asarlarida uchraydi. Fitratning ushbu she’riy dramasini olmonchaga tarjima qilib, uning ilk nashri bilan birga chop etgan olma I.Baldauf ham bu fikrni takrorlabgina qolmay, balki Ovro’pa adabiyotiga singgan “ekzis-

¹⁵ Qur’oni karim, A’rof surasi, 11-12 oyatlar. Alouddin Mansur tarj. — T.: Cho’lpon, 1992. — B.101.

tensializm” ning ko‘rinishi sifatida baholaydi¹⁶. Bizningcha, ruhi va uslubi jihatidan “Ilohiy komediya”ga yaqin turuvchi (N.To‘raqulov) bu ikki asar o‘z zamonasidagiadolatsizliklarga qarshi qaratilgan, diniy mifologik syujetni qayta ishlash asosida yaratilgan chuqur satirik asar sifatida o‘rganilishi lozim.

ILMIY MEROSI. Fitratning serqirra ijodiy va ilmiy faoliyati o‘ndan ortiq tarmoqlarni (adabiyotshunoslik, folklorshunoslik, tarix, falsafa, ilohiyot, etnografiya, san’atshunoslik va boshqa sohalar)ni o‘z tarkibiga olgan bo‘lib, avvalo, uning filolog olim sifatidagi faoliyati qadrli dir. Uning yolg‘iz tilshunoslikka doir asarlari nomining o‘zi olim yaratgan ilm xazinasining qamrovini tasavvur qilish imkonini beradi: “**Ona tili**” (Qayum Amazon va Shokirjon Rahimiyy bilan hammu-

¹⁶ Baldauf I. Abdurauf Fitrat: Shaytonning Tangriga isyon. / Turk tili va adabiyoti masalalariga bag‘ishlangan Turkologiya Kongressi materiallari, Visbaden, 1991. – B. 14–93. (nemis tilida)

alliflikda) darsligi (1918), “**Tilimiz**” maqolasi (1919), o‘zbek tilining morfologiyasi va sintaksisiga bag‘ishlangan “**Sarf: O‘zbek tili qoidalari bo‘yicha bir tajriba**” (1-kitob, 1925–1929), “**Nahv: O‘zbek tili qoidalari bo‘yicha bir tajriba**” (2-kitob, 1926–1930) asarlari, “**Qoidahoyi zaboni tojiki**” (1929) darsligi, “**O‘zbekcha til saboqligi**” (1926), “**Muqaddimatu-l-adab**” (1926), “**Imlo konferensiyasi munosabati bilan**” (1928), “**Dar girdi alifboyi nav**”, “**Dar girdi alifboyi toza**” (“Yangi alifbo tegrasida”, “Rahbari donish” jurnalida (1928) maqolalari) ulug‘ olimning XX asr o‘zbek va tojik tilshunosligining shakllanishidagi xizmatini ochiq ko‘rsatadi.

Hazrati Navoiy insonni maxluq (hayvon)-dan farq qilib, “guhari sharif” maqomini bergen uning tilidir, deb yozgani ma’lum:

*So'zdirki, nishon berur o'likka jondin,
 So'zdirki, berur jong'a xabar jonondin.
 Insonni so'z ayladi judo hayvondin,
 Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin.*

Fitrat insonning sharifliq belgilari xususida "*Inson yer yuzidagi maxluqlarning eng shariflisidir, insonning boshqa maxluqotdan sharafi shundaki, inson taraqqiyot va tanazzulga qobildir, boshqa hayvonlarda esa bu yo'q. Hakimlar inson taraqqiyoti va tanazzuli uchun uch olamni ajratganlar; hayvonot olami, jamodot olami va insoniyat olami; kimki o'z insonliq darajasini bu muayyan holatga mahkamlab qo'ysa, hayvonot olamiga doxildir; kimki, insonliq darajasini muqarrarliq maqomidan tanazzul qilsa, jamodot olamiga doxildir, ya'ni jamoddir; kimki o'z insonliq darajasini asl holatidan taraqqiy qildirsa, bu uning insonlik olamiga kirishidir. Hakimlar uni INSON ataganlar. Axir, insof qiling,*

*kofirlar taraqqiy qilsalar biz nega tanazzulda? Kofirlar butun olam oqillarining nazdida o‘z nomini INSON yozdirsalar – biz nega jamod?!*¹⁷” degan masala qo‘ygan. Inson taraqqiyotga qobiligi bilan jamod va maxluqotdan ustun bo‘lar ekan, uning ma’naviy takomili, avvalo, mana shu takomilning ibtidosi bo‘lgan til taraqqiysi bilan bog‘liq.

TILSHUNOS SIFATIDA. Fitratning tilshunoslikka doxil asarlari tasodifyi bo‘lmay, bir millatparvar olimning tabiiy va qonuniy faoliyatining muhim bir qirrasi ekanini “**Chig‘atoy gurungi**” tashkiloti orqali ochiq anglaymiz. Gurungning til sohasidagi faoliyatini chuqurroq anglash uchun Fitratning bevosita tilshunoslik masalalariga bag‘ishlangan asarlariga murojaat qilamiz.

---

¹⁷ Abdurauf Fitrat. Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisining jadid maktablari xususinda qilg‘an munozarasi. Forschadan H. Boltaboyev tarjimasi. // Sharq yulduzi. 1997. – I son. – B. 159-160.

Dastlab, “**Tilimiz**” maqolasida Alisher Navoiy boshlagan til ozodligi uchun kurashni davom ettirib, turk tilining boy va baxtsiz holini anglatdi: “*Bir tilning boyligi u tildagi so‘zlarning ko‘pligi (kasrati kalimat), undirish kengligi (vuz’ati ishtiyoq), yo‘sun tugalligi (mukammaliyyati qavoyid) bilan bo‘lur.* Turkchada so‘z ko‘pligi bormi? Bu so‘z bunda emas, necha bir yil burun oraga chiqmish deya Navoiyning “*Muhokamatu-l-lug‘atayn*” otli kitobidan o‘z javobini olmish”¹⁸. Dарhaqiqat, Alisher Navoiy turkchaning boyligi xususida yuksak shoirona ehtiros bilan yozgan: “*Turk alfozиг‘а dag‘и mulohazani lozim ko‘rildi – olame nazarga keldi, o‘н sakkiz ming olamdin ortuq anda zeb va ziynat; va sipehre tab‘g‘a ma'lum bo‘ldi – to‘qquz falaktin ortuq onda fazl va rif‘at; maxzane uchradi – durlari kavokib gavharlaridin*

¹⁸ Ishtirokiyun. – 1919. – 12-iyun.

ravshandaroq; va gulshane yo'luqtı — gullari sipehr axtaridin duraxshandaroq; harimi atrofi el oyog'i yetmakdin ma'sun va ajnosi g'aroyibi g'ayr ilgi tegmakin ma'mun"¹⁹.

Fitrat bu oliv fasohat bilan aytilgan ta'rif zamiridagi haqiqatni chuqur anglagani uchun ham: "*Navoiy kitobi turkchaning boylig'ini ochibg'ina bildira olmasa ham, turkchada so'z ko'pligini u yaxshi biladir*" degan e'tirof bilan Hazrati Navoiy yo'lini davom ettirdi, ya'ni so'z yasalishi va grammatic qonuniyatlar-ni ustuvorligi jihatidan turk tilining mukammal darajada shakllangan ekanini ham anglatib ul-gurdi. Shuningdek, turkchaning go'zal, tugal va boyligini ko'satish barobarida uning baxtsizligiga sabab bo'lgan omillarni birma-bir tahlil nigohidan o'tkazdi. Ular orasida eng asosiy unsurlardan biri — turk tilini baxtsizlik girdo-

¹⁹ Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn // Asarlar. O'n besh tomlik. T. XIV. — T.: G'afur G'ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1967. — B. 119.

biga tortgan narsa taqliddir: “*Dunyo sahnasi-da iyaru taqlidning rolin hech bir millat biz turklar kabi ado eta olmaganlar. Biz qaysi bir millatning qaysi bir narsasiga taqlid etmoqchi bo‘lsak, o‘zimizning milliy ruhimizga qaramasdan taqlid etamiz*”²⁰. Shu taqlidchilik tufayli arab va fors so‘zlariga keng o‘rin beriliishi yetmaganiday, til qurilishi, grammatic qonuniyatlarni ham mana shu tariqa begona bir til qoidalarining talabi bilan boshqarilishiga yo‘l qo‘yilgan.

“Chig‘atoy gurungi”ning “Imlo to‘dasi” (Fitrat, Elbek) a’zolari yangi isloh qilingan yozuv qoidalarini ham ishlab chiqib, uni imkon boricha milliy zaminda taraqqiy qildirish niyatida bo‘lganlar. Bu haqda Elbek yozadi: “*Tilimiz orasiga qotishib qolg‘an yot so‘zlar ni yozg‘an chog‘imizda ham butunlay o‘z*

---

²⁰ Ishtirokiyun. — 1919. — 14-iyul.

*tovushlarimiz bilan yozmog'imiz kerak"*²¹. "To'da"ning nazdida alifbo islohi faqatgina savod chiqarishni yengillashtirish maqsadida amalga oshirilgan bir "kampaniya" emas, balki tilimizning taraqqiyot shakllaridan biri imlo masalasi ekanini chuqur anglab, uning orfografiya va orfoepiya qoidalarini ham yaratish zarurligini anglatgan: "*Boshqa ellarning yozuv va alifbolarida ko'rilegan tartib, intizom, qulaylik bizning yozuvimizda yo'q. Boshqalarning alifbolari, yozuvlari tartibli, intizomli, qulay. Bizniki tartibsiz, buzuq ham qiyin*"²².

1919-yilning boshlaridanoq jiddiy faoliyat ko'rsata boshlagan to'dalardan biri Til va imlo sho'basi bo'lib, unga Cho'lpon va Elbek rahbarlik qilgan. Fitratning "Tilimiz" maqolasida ushbu to'daning dasturiy yo'nalishi belgilab berilgan. Elbek, Ashurali Zohiriy, Shokir-

²¹ Elbek. Yozuv yo'llari. – Toshkent, 1921. – B. 29.

²² Elbek. Ko'rsatilgan asar.

jon Rahimiy, Qayum Ramazon, G‘ozi Yunus, Shorasul Zunnun kabi olimlarning tilshunoslikka doir ishlari Til va imlo to‘dasi dasturi bo‘yicha bajarilgan. Gurung a’zolari 1919-yilda arab alifbosini isloh qilgan holda yangi alifbo yaratishga intildilar, 1921-yilning yanvarida o‘tkazilgan Til va imlo qurultoyi bevosita “Chig‘atoy gurungi” ning rahbarligida o‘tdi, Cho‘lpon qurultoy ishida “gurung” vakili sifatida qatnashdi²³.

Ushbu qurultoy 1921-yilning yanvar oyida o‘tkazilgan bo‘lib, Fitrat dastlabki kirish nutqidan tashqari, imlo masalalarining muhokamasida ham so‘zga chiqqan. Fitratning 1921-yilgi Til va imzo qurultoyida so‘zlagan nutqi keyinroq “**Tilimizning adabiyligi**” sarlavhali maqola sifatida chop etildi. Fitrat o‘zbek tilining adabiy til sifatidagi faoliyatini birgina Alisher

---

²³ Ozbek Til va Imla qurultayining ciqargan qararlari. — T.: Turkistan Cumhuriyatining Davlat nesriyati, 1922. — S.35—43.

Navoiy davridan boshlamaydi, balki Navoiy-gacha bo'lgan adiblar ijodida, ayniqsa, Xoja Ahmad Yassaviydan tortib Husayn Boyqaroga qadar o'tgan shoir va adiblar ijodida turk tili sayqallanib, adabiyligini ta'minlashga erishgan. Fitrat domla "tilimizning adabiyligi o'zidadir" deganda turk (o'zbek) tilining nutq qoidalariga mosligi, uning qoidalarining mukammalligi, yo'sun tugalligi kabi jihatlarini nazarda tutgan edi.

"O'zbek tili qoidalari to'g'rusida bir tajriba. Birinchi kitob: Sarf" asari olti marsta qayta nashr etilgan (1924–1930) bo'lib, dastlab isloh qilingan arab yozuvida, so'ngra esa lotin yozuvida chop etilgan. Tabiiyki, birinchi va oltinchi nashrlar o'rtasida anchagini farqlar mavjud. Lotin yozuvidagi 4000 nusxada chop qilingan so'nggi – 1930-yil nashrini avvalgi nashrlar bilan solishtirganda ayrim o'rinalar mukammallashtirilgani, bi-

roq zamona talabi bilan qator o‘zgartishlar qilinganini kuzatish mumkin. Ayni asarda Fitrat domla o‘zbek tilining lug‘at tarkibi, fonetikasi xususida ham so‘z yuritadi, biroq asar, asosan, morfologiya va morfemika masalalarini o‘zida aks ettiradi. Ayrim so‘zlarning etimologiyasi xususida Fitratning qarashlari ham ushbu darslikdan o‘rin olgan. E’tiborli si shundaki, darslikning ilk nashrlarida o‘zbek tilida 9 ta unli mavjudligi haqida fikr yuritilib, ularning nazariy asoslari va misollari keltirilgan bo‘lsa-da, so‘nggi — 1930-yildagi nashrida rus tilshunoslari A.Kononov va boshqalarning ta’siri bilan o‘zbek tilida 6 ta unli mavjudligi qayd etilgan. Ushbu nashrlarni qiyosan o‘rganish natijasida Fitrat asarlarining ilmiy ahamiyatini va zamona bilan yuzma-yuz kelganini tushunish mumkin.

Fitratning “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba. Ikkinchchi kitob: Nahv”

asari beshmarta qayta nashr etilgan bo‘lib, bir-inchi nashri 1924-yilda amalga oshirilgan.

Ma’lumki, asarning so‘nggi — beshinchı nashri lotin yozuvida chop etilgan edi. Tilshunoslikka doir ayrim atamalar, Fitrat qo‘llagan istilohlar bugun iste’molda emasligini nazarda tutgan holda ushbu darslikni mavjud o‘zbek tili sintaksisiga oid qo‘llanmalar bilan solishtirilib chiqilishi tufayli o‘zbek tilshunosligi XX asrning 20-30-yillaridayoq qanchalik rivojlanganini kuzatish mumkin.

FITRAT – ADABIYOTSHUNOS.

Adabiyotshunoslik ilmi tarixan ilmi adab tarkibiga kiruvchi fanlar asosiga qurilgan bo‘lsa-da, XX asr boshlaridan asosan uch o‘zanda: adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid va adabiyot tarixi yo‘nalishlarida davom etgan. Fitratning she’riyat nazariyasi masalalariga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy fikrlari uning adabiy-badiiy asarlari qatiga singgan bo‘lsa-da, sof nazariy

muammolardan bahs etuvchi birinchi maqolasi “**She’r va shoirliq**” 1919-yili yaratilgan²⁴. Hali bu davrda chuqur nazariy umumlashmalarga molik ilmiy asarlar yaratilmagan, endigina yangi tizim maktablari uchun adabiyot fanidan darslik-kitoblar paydo bo‘la boshlagan edi. Keyinroq, 20-yillarning boshlarida Cho‘lponning “**Sho‘rolar hukumati va sanoe‘i nafisa**”, A.Sa’diyning “Go‘zal san’at dunyosida” maqolalari, Vadud Mahmudning “Bugungi she’rlarimiz va san’atkorlarimiz” turkum maqolalari vujudga keldi. Lekin bular Fitratdan ancha keyin yaratilgan va nazariy masalalar bobida Fitrat maqolasida ko‘ringan yuksak did, chuqur fikr, go‘zal til va betakror uslub darajasida emas edi. Bu haqda Abdulhamid Cho‘lpon: “*Chig‘atoy gurungi asosini mahkam qurbanligi va chiziqni to‘g‘ri chizganligi uchun o‘zi yo‘q (bo‘lib) ketsa*

²⁴ Fitrat. She’r va shoirliq. // Ishtirokiyun. – 1919. – 24-iyul, 29-30-avgust (Iqtiboslar shu manbadan olindi).

ham, o'zbekning yangi adabiyotida yangi, porloq, sharaflig sahifalar ochdi va ochmoqda davom etadir" deb yozgan edi²⁵.

Har bir hodisaga uning vujudga kelishi tarixidan, ya'ni istorizm tamoyillaridan kelib chiqib baho berishga o'rgangan Fitrat bu maqolada ham she'r nazariyasidan bahs yuritishdan avval turkiy xalqlarda she'rming paydo bo'lishi va ular she'r deb qanday san'atni tu-shunganlaridan so'z ochadi: "*She'r va shoirlig degan so'zlar bizda yangigina narsa emas. Turk ulusi o'z borlig'ini ochung'a ko'rsat-kali she'r va shoirliqni bilibgina kelganlar*". Dunyodagi eng ko'hna xalqlardan sanalgan turklarning arab istilosiga qadar she'rsizligidan gapirmoq uni bir madaniyatsiz, o'tmishi yo'q xalq deyish bilan teng edi. Shuning uchun Fitrat dalillar asosida: "*Madaniy bir ulusning*

---

²⁵ Cho'lpon. Tarixning zararli takarruri. // Turkiston. – 1924. – 14-oktabr.

she'rsizlig'in so'ylamak esa, gapurub turgan bir kishining jonsizlig'ina ishonmak kabi kулunchdir", deya oddiy haqiqatni bayon etish bilan "*turklar musulmonliqdan burun ham buyuk madaniy dong'li bir kun kechirganganlar*", "*turklarning musulmonliqdan burun ham o'z she'rlari, shoirlari, adabiyotlari bor edi*" degan xulosani puxtalab olgandan so'ngina she'rga berilgan mavjud ta'rif-u tavsiflarni o'ziga xos tarzda "taftish" qiladi: "*So'nggi arab adiblari she'rni "kalomi mavzuni muqaffa"*", deya *ta'rif qila edilarkim, bu vaznli, qofiyali gap demakdir*. *Bizning shoirlarimiz ham* (she'rni. – H.B.) *shul bino qabul etadilar*. Yetti sakkiz so'zni bilgili bir "*vazn*"da tizib, ketinda bilgili bir so'zni "*qofiya*" qo'ymoq bilan she'r orasinda yerdan ko'kkacha ayirma bordir". Bu bilan olim she'rga to'g'ri anglatma berish uchun uni o'tkinchi, noo'rin ta'rif va tavsiflar sirtmog'idan qutqarmoqchi bo'ladi.

Bunga erishish uchun esa, avvalo, yuqorida eslatiladigan adabiyot yo'llaridagi eng katta "hunarimiz" sanalgan taqlidchilikdan, Fitrat iborasi bilan aytilganda, "iyaruvchilikdan turk she'rining boshini saqlamoq lozim". Chunki **"Bedil. Bir majlisda"** (1923) badihasida yozilganidek, "Insonlarning tabiatlarida yer-lashib qolg'an bir-birlariga ergashmak haqiqat yo'lining qaroqchisidir. Insonlik dunyosida-gi ko'p iste'dodlar (shul taqlidchilik sababli) ishga qo'yilmay qoldilar... Vaqtlarini taqlid orqasinda yo'qotmoqlari sababli bular bi-lan haqiqat orasiga shunday bir qalin devor tikilgandurkim, topib yoqalarini yirtmoq bilan uning tomonga yo'l ocha olmaylar". Shuning uchun ham ta'rif shunday bo'lishi kerakki, u taqlidga o'z bag'ridan joy bermasin. "Vazn va qofiya"ga asoslangan ta'rif esa, muayyan ma'noda taqlidga yon berishlikdir. "Holbukim, she'r boshqa, "qofiya" bilan "vazn" boshqadir.

O'yla (unday bo'lsa. — H.B.) she'r nadur?" — deb savol qo'yadi olim va uning javobida esa, "she'rda kishilarning qonini qaynatg'uvchi, singirlarini o'ynatg'uvchi, miyasini titratguvchi, sezgusini qo'zg'atg'uvchi bir kuch, ma'naviy bir kuch bor. Shunday bir kuchi bo'lмаган со'з "vazn" va "qofiya"si bo'lsun, she'r bo'la olmaydur" degan hukmga keladi. Demak, Fitrat ta'rificha, she'r taqliddan ayrilgandagi-na uning qalbida yotgan pinhoniy quvvat — "ma'naviy kuch" yuzaga chiqadi, ayni shu holatning o'zi she'rning haqiqatidir. "Taqlidgo'y nazmchilar esa, "vazn" va "qofiya"si bo'lган turli ma'nosiz so'zlarning sharafiga ishongan sayin she'rning haqiqatidan uzoqlashib qoldilar... Biz ham she'rni "vazn" va "qofiya"dan iborat deb bilsak, chin she'rga yaqinlasha olmaymiz. Chin she'r yurak sezgularini ko'rsatmakdir. Vazn va qofiya esa, so'zning bezagidir".

Fitrat ustuvor qilgan she'r ta'rifidagi bu nozik jihatlar Sharqning mashhur she'rshunos allomasi Nizomiy Aruziy Samarqandiyning "Shoirlik shunday san'atki, bu san'at orqali (shoir) hayajonlantiruvchi tushunchalar hosil qiladi va ta'sirchan qiyoslarni bir-biriga ulaydi"²⁶ so'zlariga yaqin keladi. Shoир o'z yurak sezgilarini she'r vositasida tashqariga chiqarib, hayajonlantiruvchi tushunchalar hosil etar ekan, avvalo, tashqi hayot shoир tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatishi mumkin ekaniga e'tibor qaratiladi: "Bilamizkim, har birimizda jon va ongimizni telegramizdagi narsalar va hodisalardan chorlantirib (*darak berib.* — *H.B.*) turg'uvchi besh sezgich — "havvosi xamsa" bordir. Jonimiz shul "besh sezgich" orqali dunyoning o'z telegramizga erishkan narsa va hodisalarini bilib turar va har birisindan qayg'u, sevinch, qo'rquv,

²⁶ Nizomiy Aruziy Samarqandiy. Nodir hikoyatlar. — T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985. — B. 31.

qizish, qaynash kabi sezgu va tuyg‘ular oladir. She’r yuragimizda hosil bo‘lgan ana shunday sezgularni hunarlicha so‘zlar bilan boshqalar-ning yuragiga o‘tkarmakdir. Shoir tegrasidagi narsa va hodisalardan oldig‘i sezgilarni hu-narlicha (san’atkorona) so‘zlar bilan boshqa-larga o‘tkarmakchi bo‘ladir. Kishining yuragi qancha “sezag‘on” (mutaxassis) esa, shuncha yaxshi shoir bo‘lar. Shoirliq uchun bir sezgi va u sezgini hunarlicha so‘zlar bilan boshqa-larg‘a o‘tkazg‘uchi bir kuch kerakdir”. Demak, shoir tashqi hayot ta’siri bilan tug‘il-gan his-tuyg‘ularini “boshqalarning yuragiga o‘tkazmak uchun” she’rga murojaat qiladirki, bunda u “hunarlicha ishlangan”, ya’ni san’at-korona topilgan va sayqallanib timsolga aylan-tirilgan so‘zlar bilan ish ko‘radi. She’rning qalbida yotgan kuch, ma’naviy qudrat “hu-narlicha so‘zlar” vositasidagina she’rxonga ko‘chadi. Bu ko‘chish jarayoni Fitratning ayni

shu yillari yozilgan “**Shoir**” she’rida shunday ifodalangandi: “*Shoir tabiatdan sirli, teran ma’nolarni... Chin yo’llar bilan izlar — topar, o’zi uchun saqlamas. Ularni yoz gulining yaprog’idan to’kulgan so’zlar ilan bizga o’rab topshirar*”. Mana shu chin yo’llar bilan topilgan timsollarni bizga o’rab topshirish (yetkazish) jarayonida maqolada tilga olingan “vazn” va “qofiya” asosiy maqsad emas, balki she’r qalbidagi ma’naviy qudratni yetkazuvchi vositaga aylanadi. She’rdan maqsad “vazn-u qofiya” kabi shakliy vositalar emas, balki she’r qalbidagi haqiqatning she’rxonga ko’chishidir. Shuning uchun ham she’riyat sultonii Hazrati Navoiy aytganidek, “*So’zki fasohat zevaridin muzayyan emastur, anga chinlik zevari tamom bastur*”. Ya’ni, so’zning she’rga aylanishi uning fasohat ziynati bilan bezanishida emas, balki chinlik zevari (belgisi) ning mavjudligi uning uchun yetarlidir degan

xulosasini olim o‘zi uchun ibrat bilgan. Lekin bu saboq bilan u cheklanmaydi, ushbu “mantiqi solim”ning jo‘n qabul qilinishiga, ya’ni “she’r sezgi to‘lqunlarini so‘z orqali tashqariga to‘kmakdur” qabilidagi ta’rif bilan to‘xtalish, ifrot (noto‘g‘ri hukm)ga olib kelishi mumkinligini uqtiradi: “Bu qarash biroz ifrotdir. She’rning bir san’at bo‘lganligini qabul etkandan keyin bu qarashning ahamiyati qolmas, ayniqsa, biz kabi chin she’r va san’at ochunidan uzoqlashganlar. Esimizga kelgan har bir so‘zni yuragimizdagи “sezgu to‘lqunlari” gumon qilib tashqarig‘a ota bersoq, Tangri ko‘rsatmasun, o‘quvchilarimiz qocharg‘a yo‘l topolmay qolarlar!” Demak, yurakdagи har qanday hissiyot ham she’r deb tashqariga “otilavermas” ekan. Shoir ushbu ko‘chirish jarayonida “musavirona ko‘rish, mutribona uqish, orifona idrok etish” qobiliyatlarini o‘zida mujassam qilishi lozimligi bilinadi. Xuddi shu ma’noda Fitrat

bizga bir necha marta uqtirgan “she’r qalbida-gi ma’naviy kuch” chuqur his etilgan, san’at-korona ishlatalilgan so‘zlar vositasidagina, chin yo‘llar bilan ifodalangandagina she’rga aylani-shi mumkin degan ta’rifga yetishgan bo‘lamiz.

She’r haqidagi haqiqatni anglab yetgandan keyingina Fitrat uning ifoda usullari — shakl, vazn, qofiya kabi istilohlarni tushuntirishga kirishadi: “She’r ikki turlidir: manzum she’rlar (tizim she’rlar), mansur she’rlar (sochim she’rlar). Tizim so‘zlar bilan she’r suylamak (mumkin) bo‘lgani kabi sochim so‘zlar bilan ham she’r suylamak (mumkin) bo‘lar. Sochim she’rlar (mansur she’rlar) uchun “vazn va qofiya” ning teyishligi bo‘lmas ham so‘zlarning hunarlichcha (san’atkorona) bo‘lishi teyishdir”.

Fitrat quyiroqda yana yozadiki, “yuragimizdagи sezgilarni tasvir etmakchi bo‘lsak, qofiyasiz, vaznsiz bir she’r (sochim she’r) yozamiz. She’rimizni bezamakchi esak, vaznli,

qofiyali she'r (tizim she'r) yozarmiz", deyish bilan vaznsiz bir she'r deb mansur she'rlar ni nazarda tutadi. Fitrat talqinidagi "vaznsiz she'r" iborasi bizning quloloqlarimizga "erkin", "sarbast", "verlibr" kabi atamalar orqali o'rnashib qolgan she'riy nutqning ayni o'zidir. 30-yillar she'riyatida bu turli she'rlar "sochma" nomi bilan mashhur bo'lgani adabiyotimiz tarixidan boxabar kitobxonlarga ma'lumdir.

Fitrat maqolasi turk she'riyatidagi araberon she'r texnikasidan yuqtirgan taqlidgo'ylikka qarshi pafos bilan boshlangandi: "*Biz musulmonliqdan so'ng adabiyot yo'llarinda iyaruvcilikdan sira qutila olmag'anımız, adabiyot yo'llarinda eng katta hunarımız ko'prak eronlilarga, undan keyin arablarga iyarmak bo'lgan*" deyish barobarida mana shu taqlidgo'ylikning muhim jihatlar kabi "vazn, qofiya"ga e'tiborni qaratgandi. "Vazn va qofiya" xususidagi bahs yakunida ham olim

shu fikrga qaytib, "Dunyo sahnasida iyu taqlidning ro'lin hech bir millat biz turklar kabi ado eta olmagandir. Biz qaysi bir millatning qaysi bir narsasiga taqlid etmacki bo'lsak, o'zimizning milliy ruhimizga qaramasdan taqlid etamiz... Holbuki, eron vazni bilan turkcha she'r yozib turk ulusida o'qutmoq mumkin emasdir. Forsi(y)cha dunyoning o'ynoqi va nozli so'zlaridandir. "Vazn" chanbarinda teatru sahnasindagi qizlar kabi o'ynab turadir. Turk so'zi esa og'ir, viqorli, gavdalidir... Eron vaznida turkcha she'r yozg'anlar ikki zararli ishka majbur qolarlar. Birinchisi, she'r orasinda ko'prak arabcha so'zlar kirguzalar. Ikkinchisi, "vazn" rioyasi bilan turkcha so'zlarning gavdasini buzarlar. Eron vazninda she'r aytqon butun turk shoirlari shul ikki kasalga tutilganlar, birortasi ham qutila olmag'an. Turkcha so'zlarning gavdasini buzmay olmoqg'a eng ko'p tirishkan shoir

Navoiydir. Navoiyning she'rlarinda buzulg'an so'z oz ko'runadir. Demak, Navoiy hazratlari bu ishning sovuqlig'ini anglamish, biroq o'zini butun qutqara olmamishdir".

Bu qisqa mulohazalar bilan cheklanmagan olim o'zining keyingi tadqiqot va qo'llanmlarida, "**Turk she'rining milliy vaznimiz bo'lg'an barmoq tizimi**" ("Adabiyot qoidalari", 1926) va arab-eron aruzining turk she'rida qo'llanilishi sirlari ("Aruz haqida", 1935) xususida yanada oydin, chuqur va izchil fikr yuritgan. Biroq 10-yillarning so'ngida e'lon etilgan ushbu mo'jazgina maqola orqali she'riyat o'zining umuminsoniy hissiy sifatlari va o'ziga xos inja sirlari bilan birga milliy vazn "chanbarinda" gina takomil topishi mumkinligini aytib ulgurgan. Shoir o'z milliy hissiyoti, tili, uslubi kabi unsurlarni imkon darajasida o'z millatining dilini ko'rsatish uchun, u xalq iste'molida bo'lgan so'zlarni o'z holi-

cha, ularni (“gavdasini buzmay”) she’rga olib kirish shoirning ma’naviy bir yumushi ekanini juda ishonchli dalil va manbalar orqali isbotlab bergen. Shuningdek, shoir xalqi o’z milliy madaniyati va zamonidan oziqlanib, millatning didiga, diliga va tiliga mos asarlar bitgandagina u millatning otasiga aylanishi mumkin ekanini bir maqola imkoniyatida tushuntira olganki, bu nazariy aqidalar olimning Xoja Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Bobur va Mashrab kabi mumtoz adabiyotimiz daholari haqidagi maqolalarida izchil davom etadi.

Bizningcha, san’atning mohiyati, turlari va kelib chiqishi xususida 20-yillarda nisbatan atroflicha fikr yuritgan olim Abdurauf Fitrat bo’ldi. Fitratning san’at haqidagi qarashlari uning adabiyotshunoslikka doir ishlarining tarkibiga singib ketgan. Xususan, olim “**San’atning manshai** (kelib chiqishi)” nomli maqola e’lon qildiki, bu ixcham

tadqiqot bilan Fitrat o‘zining san’at nazariyasiga doir qarashlarini umumlashtirganday bo‘ldi. Fitratning talqinicha: “*san’at lug‘atda hunar demakdirkim, bir narsani yaxshi ishlab chiqarishdan iborat. Bir kishi bir ishni o‘ziga kasb qilib olib, shunga berilib yaxshi ishlab chiqaradurg‘an bo‘lsa, shu ish uning san’ati bo‘ladur*”²⁷.

Fitratning bu qarashi zohiran markscha ta’limotdagi san’at asariga “ishlab chiqarilgan mahsulot” deb qarashga o‘xhash tuyulsa ham, ta’rifdan muddao bu emas edi. Fitrat filolog olim sifatida “san’at” so‘zining lug‘aviy ma’nosiga (arabcha bu so‘z ish, mehnat va mahsulot, hunar ma’nolarini beradi) e’tibor tortishdan ish boshlagan bo‘lsa ham, uning mohiyatini anglatishda “ishlab chiqarilgan mahsulot” dan keskin farq qiluvchi “go‘zal san’at” ning nima

²⁷ Fitrat A. Adabiyot qoidalari. Adabiyot muallimlari va havasllilari uchun qo’llanma. — T., 1926. Qayta nashri: — T.: O‘qituvchi, 1995 (Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izohlar muallifi: H.Boltaboyev). — B. 7.

ekanini juda oddiy usul bilan tushuntirish yo‘lidan borgan: “*Bu ma’nodagi san’atdan* (ya’ni, hunarmandlik ma’nosidagi. – H.B.) *tilakda boshqacha bo‘lg‘an san’atlar ham bor bo‘lib, ular o‘z yaxshilig‘i bilan kishilarga ma’naviy ta’sir etadigan san’at*” larga o’tadi. “Olaylik, san’ati tanbur chalish bo‘lgan bir kishining yaxshilab chaling‘an “Iroq” kuyi bu kishining san’atidir. Biroq yaxshilab chaling‘an “Iroq” kuyining tilagi bilan yaxshilab yasalgan bir tanburning tilagi o‘rtasida kattakon ayirma bordir. Boshqacha aytg‘anda, “Iroq” kuyining yaxshilig‘i bilan tanburning yaxshiliqlari bularning ishga yarag‘anliklaridir. “Iroq” kuyining yaxshilig‘i esa, kishiga ma’naviy ta’sir etmak, uning miyasini to‘lqunlantirmoqdir. Shuning uchun buning yaxshilig‘iga yaxshiliq emas, go‘zallik deyiladir. Bunday san’atlarga esa, “go‘zal san’atlar” deyiladir”. Fitrat endi go‘zallik mohiyatini anglatish orqali

san'atning tugal ta'rifini bermoqchi bo'ladi: "Tirik bir kishining bir ko'p tilaklari, istaklari, umidlari, ehtiyojlari bo'ladir. Shularga erishsa sevinadir, erishmasa qayg'uradir... Har kim o'zining shodliqli-qayg'uli tuyg'ularini bosh-qalarg'a bildirmak, ularni ham shu tuyg'ular bilan tuyg'ulantirmoq istaydir". Lekin san'atning mohiyati bu bilangina belgilanmaydi, "buyuk bir shodliq ko'rgan kishi o'zining shod tuyg'ularini boshqalarga bildirib shodlig'ini orttiradir. Ulug' bir qayg'uga uchragan esa, o'z dardini boshqalarg'a o'tkarib o'zini ovuntirg'an bo'ladir". Zero, san'at asari faqatgina "ovut(n)moq" uchun yoki Cho'lponning "Sho'ro hukumati va sanoe'i nafisa" maqolasida tilga olingan "eski dunyoda bir qism xalqning zavqi, aysh va ishrati uchun ishlaydurg'an bir narsa" emas²⁸, balki "boshqalarni

²⁸ Cho'lpon. Sho'rolar hukumati va sanoei nafisa. // Ishtirokiyun. — 1920. — 7-noyabr.

ham o‘z tuyg‘ulari bilan tuyg‘ulantirishga” qaratilgan. Fitrat san’at asari yaralishida ishtirok etadigan materiallarni, ya’ni quollarni tilga oladi. Uningcha, ayni ushbu san’atni hosil qilishda ishtirok etadigan qurol va vositalardan kelib chiqqan holdagina, san’atning turlarini farqlash lozim bo‘ladi: “*Mana shunday yurak, fikr, tuyg‘ u to‘lqunlarini so‘z, tovush, bo‘yov, shakl, harf, harakat kabi tovarlar (materiallar) yordami bilan jonlantira chiqarib, bosh-qalarda ham shu to‘lqunni yaratmoq, go‘zal san’atlar deyiladir*”.

San’atning turlari masalasida Fitrat yuqorida eslatilgani kabi san’at asarining yaratilishi bilan bog‘liq bo‘lgan materiallar (tosh, tovush, so‘z va hokazo) hamda vosita-quollardan kelib chiqqan holda dastlab uning qadimgi olti turini tasnif qiladi: “go‘zal san’atlar boshda: adabiyot, musiqa, raqs, rasm, haykalchilik, me’morchilik kabi olti buyuk sho‘baga ajraladi”. San’atning bu turlari nisbatan qadimgi turlari bo‘lib, keyinroq vujudga kelgan kino san’ati, teatr va

boshqa turlari mana shu ibtidoiy va birlamchi turlardan kelib chiqadigan hosila turlari ekanı ham anglashiladi. Fitratning “**San’atning manshai** (kelib chiqishi)” deb nomlangan maqolasida bu qarashlarning yana ham izchilroq aks etganini kuzatish mumkin. “San’atning manshai degan bir masala madaniyat tarixining muhim bir nuqtasi bo’lgani kabi turli maslakli olimlar tomonidan izoh etila kelgan ixtilofli bir bahsdir” deyilish barobarida san’atning asosiy turlarining kelib chiqishi masalasiga e’tibor qaratgan²⁹.

Fitrat san’atning “manshai” masalasini, qadimgi tosh asrga, ehtimol, undan ham burunroq davrlarga bog’lashining sababi ma’lum bo’ladi. “San’at insonlik tarixida juda eskidir. Ma’lumdirki, tarixdan burung’i (qabila attarix) zamonlarining eng birinchi davri yo’nitma tosh davridir”. Ayni mana shu davrda mog’ora (g’or)larda toshga o‘ylgan suratlarga asoslanib, rasm san’atining qadimgi ekaniga

²⁹ Fitrat. San’atning manshai (kelib chiqishi) // Maorif va o’qitg’uchi. — 1927. 5-son. — B. 40—42.

shohid topgan bo'lsa, mana shu yo'lida raqs, musiqiy, adabiyot, haykalchilik va me'morlik san'atlarining vujudga kelishini ham diniy tuyg'ular tug'ulgunga qadar paydo bo'lgan moddiy turmush unsurlari bilan bog'lab tu-shuntirgan. Fitratning bu qarashlari zohiran moddiyun falsafasiga, ya'ni materializmga mos kelsa ham, bu qarashlar asosida Mirzo Bedil asarlari orqali anglaganimiz vahdati vujud falsafasining izlarini ham, "Farhod-u Shirin" dostoni to'g'risida" maqolasida ko'rsatilganidek³⁰, qadimgi Besutun tog'lariga chizilgan surat va barelyeflar tasviri orqali izohlاب berilgan turk asotirlarining tamalini ham payqash mumkin. Faqat birgina maqola hajmida bayon qilingan nazariy fikrlar umumlashma tarzida aytilgan bo'lib, olimning adabiyotshunoslik, tarix, falsafa va musiqaga doir asarlari tarkibida uning san'at nazariyasiga doir mulohazalari tarqoq

³⁰ Fitrat. «Farhod-u Shirin» dostoni to'g'risida. // Alanga. – 1930. – 1-2-son.

holda aks etganini tasavvur etib, ularni “yig‘ib” talqin qilishga to‘g‘ri keladi.

Adabiy tanqidning XX asr boshlari o‘zbek adabiyotshunosligida eng hozirjavob va tezkor janrga aylanishida bu davr matbuotining xizmati e’tiborga molik. 10-20-yillar davomida Turkiston matbuotida uch yuzdan ortiq vaqtli nashrlar mavjud ediki, bu holat davr adabiy tanqidchiligining tezlashishiga sabab bo‘lgan zohiri omillardan hisoblanadi. Turkiston matbuotida XIX asrning so‘nggi o‘n yilligidan boshlab adabiyot, san’at, teatr, til va imlo kabi masalalarga bog‘liq qator adabiy-tanqidiy va “tanshtiruv” vazifasini o‘z zimmasiga olgan ilk nazariy maqolalar e’lon etila boshlagan. Ayniqsa, jadid matbuoti nomi bilan tarixga kirgan o‘nlab nashrlarda chop qilingan maqola va bu davr adabiyotshunosligining muhim tarkibiy qismlaridan sanalgan adabiy tanqid qanchalilar faol bo‘lganini ko‘rsatadi. XX asr bosh-

lari va 20-yillarda matbuot sahifalarida nasriy va she'r kitoblariga, hatto ilmiy tadqiqot va alohida nashrlarga ham ko'plab taqrizlar e'lon qilingan. Biroq shuni xolis qayd etish lozimki, bu maqolalar ilmiy qamrovning sayozligi, professional tahlil tajribasining yetishmasligi, taqrizlarda ilk taassurot asosida fikr yuritish, dramatik asarlarga munosabatda sahna talqini va rollar taqsimoti bilan cheklanish kabi qusurlar ham uchraydi. Ular davrlar o'tishi bilan sekin-asta professional ilmiy tahlil sari rivojiana borib, tanqidning badiiy adabiyotning xolis tahlilchisiga aylanishida ma'lum ma'noda taraqqiyot qadamlari bo'lib xizmat qilgan. Ammo bu o'rinda bizni Fitratning adabiy-tanqidiy qarashlari aks etgan maqolalar hamda taqrizlari, ayrim hollarda esa, adib asarlariga tanqidning munosabati masalasi qiziqtiradi.

Fitratning bevosita adabiy-tanqidiy material sifatida o'rganilishi joiz bo'lgan ilk asari

“Zahhoki moron” asarining sahnaga chiqishi munosabati bilan yozilgan teatr taqrizidir³¹. Dramaturg G‘ozi Yunus “Shohnoma” dostoni asosida tartib bergan “Zahhoki moron” dramasiga Shamsiddin Xurshidning shu nomli taqrizi³² e’lon qilingan bo‘lib, munaqqid asarning e’tiborli jihatlarini ko‘rsatish bilan birga asar syujetining zamonaviy emasligi, tomoshabinga hissiy va ma’naviy oziq berishga ojizligi jihatidan uni tanqid qilgan. Bu taqrizdan so‘ng **“Musofir”** taxallusi bilan boshqa bir maqola yozilib, asosan, “Xurshid”ni qo’llagan va “asar “Shohnoma” dan olingani uchun ham tomoshabinga ma’naviy oziq bo‘lishi mumkin, biroq dramadagi voqealar zamon bilan bog‘lanmagan” degan ayb ham qo‘yilgan edi. Fitrat o‘z maqolasida mana

³¹ Fitrat. «Zahhoki moron» munosabati ila. // Ishtirokiyun. – 1919. – 18-oktabr.

³² Xurshid. Zahhoki moron. // Ishtirokiyun. – 1919. – 9-oktabr.

shu taqrizlarga munosabat bildirar ekan, avvalo, teatr taqrizining vazifasini oydin ko'rsatib bergen: "pyesa tanqid etilar ekan, undagi voqealarning, bo'lgan ishlarning bir-biriga munosabati va undagi kimsalarning ruhiy holatlarini ko'rsatuv yo'lidagi "hunar"larini muhokamaga tortmoq kerak. Voqealar bir-biriga munosib esa, mundagi qismlarning ruhiy hollari usta bir yozg'ich bilan tasvir etilgan esa, u pyesaning "tuzuk"ligiga hukm etib, artistlarning harakatlarini(ng) tanqidiga kirishmak kerak"³³. Xuddi mana shu talabdan kelib chiqib, asar mavzuuni va materialini sharhlab bergen, so'ngra "usta bir yozg'ich" bilan tasvir etilishi lozim bo'lgan bu afsonavor voqealar "Shohnoma"dan drama ga ko'chib o'tmaganini ham aniqlagan. Demak, Fitratning tanqidiy maqolasi xuddi ayrim ilmiy ishlari kabi ma'lum bir munaqqid-

³³ Fitrat. «Zahhoki moron» munosabati ila. // Ishtirokiyun. – 1919. – 18-oktabr.

lar tomonidan taqriz qilinib, biroq ular asar tabiatini anglab yetmay, ilk taassurot asosida yengil-yelpi tanqid ostiga olingandan so'ng ularga aniqlik kiritish maqsadida, asar mu-allifini noo'rin bo'htonlardan saqlash niyatida yozilgan.

Fitratning boshqa bir teatr taqrizi yuzaga kelishiga sabab bo'lgan asar G'ulom Zafariy (1889–1944)ning "Halima" musiqali drama-sidir. Asar o'z davrida katta shuhrat qozonib, nafaqat yurtimizda, xorijda ham o'ynalgan, bi-roq asarning matni nashr etilmagan. Bu asar haqida e'lon etilgan taqrizlarning ko'pchiligi uning sahna talqiniga bag'ishlangan edi. Shuningdek, 10-yillarning oxirlarida turk va rus dramaturgiyasining ta'sirida "opera", "operetta", "libretto" kabi istilohlar ham o'zbek adabiyotshunosligiga kirib keldi. Munaqqid Sotti Husaynning yozishchicha, "*biz operettada murakkab uch turli san'atni ko'ramiz: mu-*

siqa, raqs, ashula va hajviy so'z o'yunlari"dir. Bu tushuntirishdan ushbu janrning ayni yillardagi holati haqida tasavvur olamiz. Fitrat esa, opera xususida shunday tushuntirish berган: "Tizim yo'sin (*she'riy usul.* — H.B.)da yozilib, kuylarga bog'lanib, sahnada musiqa bilan ijro etilsa, unga "opera" deyiladir. "Opera" go'zal san'atlardan musiqa bilan adabiyotni sahnada birlashtirgani uchun tomosha asarlari orasida muhim o'rinn tutadir. Ovro'pa go'zal san'atlar dunyosi operaga juda katta ahamiyat beradir. Bizda operachilik yo'lida otilgan birinchi odim G'ulom Zafariyning "Halima"-sidir"³⁴. Seziladiki, opera san'ati 20-yillarning istilohida shu kungi iste'molidagi musiqali dramaning ayni o'zidir. Faqat musiqali drama boshdan-oyoq "tizim yo'sinida yozilgan matnni va uning musiqa bilan birlashmagidan hosil bo'lgan ashulani" to'la uchratmay-

³⁴ Fitrat. «Halima» operasi haqinda. // Ishtirokiyun. — 1920. — 29-sentabr.

miz. Shunga qaramay, 10-yillarda bir qator “opera”lar ozarbayjon dramaturgi U.Hojibekovning “Layli va Majnun” (Fuzuliy dostoni asosida) va Shamsiddin Xurshidning Navoiy dostoni asosidagi “Farhod va Shirin” asarlari sahnaga chiqqan edi. G’ulom Zafariy asari esa, biror mumtoz matnga asoslanmay, zamonaviy mavzuda yozilgani, xalq ijodidan olingan ko‘plab kuy va qo‘shiqlar hisobiga boyitilgani uchun yangi original syujetli opera sifatida shuhrat topgan. Fitratning taqrizida bu janrning yuqoridagi kabi “tanituvi” berilib, so‘ngra asarning sahna talqiniga e’tibor qaratilgan. Tomoshabinning didi va saviyasini, aktyor-ijrochilarining xususiyatlarini hisobga olgani holda yozilgani uchun ham asar o‘zbek tomoshabinining “o‘z opera”siga aylangan edi. Fitrat asardagi ayrim folklor namunalarining ijrosida “so‘z bilan musiqaning uyg‘unligi” yetishmagani, shunday go‘zal klassik musiqamiz asarda “butun borlig‘i bilan o‘zining rangini

ochibg‘ina ko‘rsata olmagani”ni ham qayd etib o‘tgan.

Demak, Fitratning bu ikki taqrizi uning munaqqid sifatidagi faoliyatining barcha qirralarini ochib bera olmasa ham har holda olim adabiy tanqidning talab va ehtiyojlari darajasida fikr yuritgani, taqrizda, avvalo, badiiy asarning ruhini tushunishiga intilgani va o‘z hamkasblari qatori siyosiy xatoliklar izlash yo‘lidan emas, balki badiiy yetishmovchiliklарини anglatishni asosiy maqsad qilib olganini ko‘rish mumkin...

Fitratning adabiy-tanqidiy maqolalari son jihatdan nisbatan oz bo‘lsa ham ularda xolislikni, professional tahlil kurtaklari mavjudligini e’tirof etmay o‘tolmaymiz. Hatto butun zamondoshlari tanqid deb “ur-kaltakchilik” mayliga berilgan paytlarida ham muallif shaxsiga tegadigan og‘ir gap aytish, siyosiy ayplashlar bilan kaltaklash kabi holatlarni mutlaqo uchrat-

maymiz. Shuningdek, Fitrat ijodiga munosabatda ayni shunday “toshbo‘ron”lar davom etib turganiga qaramay, olim ularga javoban ohista, yuksak madaniyat va ilmiy salobat bilan bunday hujumlarni qaytarganining guvohi bo‘lamiz. Shunday “samimi dardlashuv shakkida yozilgan” keskin munozara ruhi aniq aks etib turgan maqolasi “Yopishmagan gajaklar” deb ataladi³⁵. Ochiq xat tarzida yozilgan bu javob maqola aslida 20-yillar adabiy tanqidida J.Boybo‘latovning o‘zbek adabiyoti tarixini ilk bor izchil ilmiy tizimga solgan “O‘zbek adabiyoti namunalari (1-jild)” darslik-xrestomatiyasini tuzgan Fitratni ham, unga so‘zboshi yozgan Otajon Hoshimni ham bo‘ralab so‘kishdan boshlangan³⁶. Unda mumtoz ada-

³⁵ Fitrat. Yopishmagan gajaklar (J.Boybo‘latovga ochiq xat). // Qizil O‘zbekiston. – 1929. – 16-sentabr. Qayta nashri: // Yoshlik. – 1990. – 5 son. – B. 67–71 (Nashrga tayyorlovchi: H.Boltaboyev, so‘zboshi muallifi: O.Sharafiddinov).

³⁶ Boybo‘latov J. O‘zbek adabiyoti va chig‘atoizm. // Qizil O‘zbekiston. – 1929. – 13-, 14-, 15-may; ayni maqola rus tilida

biy merosni inkor qilishyo‘lidan borgan muallif Fitrat va O.Hoshimni siyosiy qo‘poruvchilikda ayblaydi. Fitrat esa, “javob xat”ida shunday yozadi: “Mening “O‘zbek adabiyoti namunalari”³⁷ atalgan arzimas bir asarim yaqinda uch son gazetni to‘ldirganingizni ko‘rib mam-nun bo‘ldim, o‘qib ham chiqdim. Hamma gapdan burun Sizga tashakkurimni bildiraman. Lekin baxtga qarshi maqolangizni shunchalar kengaytirgansizkim, kengligi asl maqsadning yo‘qolishiga sabab bo‘lgan. Bizda bolalar orasida “Ko‘zim ko‘rmaydir” degan bir o‘yun bor: Bir bola ko‘zini qattiq bog‘laganidan ke-yin qo‘liga uzun bir tayoq olib, o‘rtada turadi. Boshqalar uning oyog‘idan olmoq uchun hu-jum qiladilar. Tayoqli bola tayog‘ini ko‘tarib “ko‘zim ko‘rmaydir” deb tez-tez aylanaveradir,

---

«SAAPP» jurnalida (1931, 1-son) va alohida kitob holida (1932) ham chop qilingan.

³⁷ O‘zbek adabiyoti namunaları. 1-jild. Tuzuvchi: Fitrat. — Samarqand-Toshkent: 1928.

tayoq kimga to‘g‘ri kelsa, shunga tegadir. Maqolani yozganda sizning qalamingiz ham shul ko‘rmas bolaning tayog‘iga o‘xshagan: aylangan, aylangan, kimga to‘g‘ri kelsa, shunga tekkan, orada mening kitobim unutilgan, juda oz o‘rin olgan”³⁸. J.Boybo‘latov maqolasidagi “tezis”lardan biri shu ediki, go‘yo Fitrat va Otajon Hoshim “chig‘atoy adabiyoti proletar adabiyotiga asos bo‘ladi” degan da’voni ilgari surmoqchi emish. Fitrat bu g‘oya mutlaqo asossiz ekanini qayta ta’kidlab o‘tirmay, o‘zining majmuasida aytilgan so‘zlarini keltiradi va bunda hech qanday J.Boybo‘latov nazarda tutgan g‘oya yo‘qligi qanday ravshan ekanini anglatadi. Fitratning ilmiy asosli fikrlarini rad qilish tugul, uni tushunish salohiyatidan ham mahrum bo‘lgan “munaqqid” Fitrat so‘zboshisida aytilgan fikrlarning bosh-oyog‘ini kesib

³⁸ Fitrat. Yopishmagan gajaklar (J.Boybo‘latovga ochiq xat). // Qizil O‘zbekiston. – 1929. – 15-sentabr.

tashlab, o‘ziga yararli bir holda foydalangan ediki, sezgir olim bu holatni ham fosh qilib o‘tadi. Ikkinchidan, “savdo sarmoyasi davri” istilohiga e’tiroz qilgan J.Boybo‘latov, uning o‘rniga o‘z tavsiyasidagi istilohni taklif qilishni “unutib” qo‘yib, Fitratning “tarjimayi holini taftish qilib, bir vaqtlar mutasavvif, panislamist bo‘lganini turli dalillar bilan isbotlamoqchi bo‘lgan” edi. Mana shu munosabat bilan olim o‘z tarjimayi holining asosiy nuqtalarini bayon etib berganki, hozirgi kunda bu “tarjimayi hol” o‘rta maktablarning darslik-majmualari-ga kiritilib, Fitrat hayotini o‘rganishda muhim manba sifatida qaralmoqda³⁹. Biroq bu “tarjimayi hol” ma’lum ma’noda “tanqid-ayblov”ga javob tarzida yozilgani uchun undagi har bir nuqtani mutlaq haqiqat deb qabul qilmaslik kerak. Chunki unda “qora Buxoro”, “kir mutasavvif” kabi qator davr bo‘yoqlari aks etgan

³⁹ Ilk nashri uchun q.: Karimov N., Nazarov B., Normatov U. Adabiyot. 11-sinf uchun. — T.: O‘qituvchi, 1994.

so‘z va iboralar uchraydiki, nohaq tanqididan o‘zini himoya qilayotgan muallif sharoit taqozosi bilan bunday sifatlashlarni qo‘llashga majbur bo‘lganini inobatga olishga to‘g‘ri keladi.

J.Boybo‘latov butun mumtoz adabiyotimizga, XX asrgacha qurilgan barcha osori atiqalarni “axlatlar” deb atagani ma’lum. Fitrat bu “so‘kinish”ga javoban, “azizim, O‘rta Osiyoning olamga ma’lum bir madaniyati bo‘lgan, bu madaniyatning turkiy asarlari qolgan. Bu asarlarning hammasiga birdan “axlatlar” deyish sizning muhokamangizning kirligidan chiqqan yangi bir istiloh bo‘lsa kerak. Men o‘zimning yigirma yillik mutolaam, juda kuchsiz bo‘lmajan kutubxonam soyasida shu yo‘lda ishlamoqdamon. Albatta, ishlarimda yanglishlar bo‘luvi mumkin. Yanglishlarimi joy-joyi bilan ko‘rsatish kerak, ko‘zni yumub, og‘izni ochib so‘kishning ilmiy foydasi yo‘q” deb javob bergan. Bir fikrni oxiriga yetkaza

olmagan munaqqid endi Fitratning Navoiy haqidagi qarashlarini taftish qilishga kirishadi; bu o‘rinda Navoiy devonidan baytlarni keltirib, shunday sharhlaydi:

*“Ashraqat min aksi shamsil ka’si
anvorul hudo,
“Yor aksin mayda ko‘r” deb jomdin
chiqti sado.*

Bu bizning tilda: ko‘ngilga quyosh aksidan (Xudo taolo tarafidan) hidoyat nurlari (vahiy) keladi. Xudo aksini e’tiqodingda ko‘r (Xudoning bor va birligiga inon) deb Payg‘ambar dan “nido” keldi degan so‘z bo‘ladi...

*G‘ayr naqshidin ko‘ngul jomida bo‘lsa
zangi g‘am,
Yo‘qtur, ey soqiy, mayi vahdat masallik
g‘amzudo.*

Bu bizning tilda: Dunyoviy ishlarga berilib, ko‘ngil qoralansa, ey soqiy-ey pir, uni oqartmoq uchun Xudoga toat-ibodatdan boshqa

narsa yo‘qdir degan so‘z bo‘ladi”⁴⁰. Fitrat bunday “kashfiyat” larga javoban: “*Navoiydan namunalar olganda mening tartib qilg‘anim va sizning tanqid qilg‘aningiz kitobdan olmaysiz-da Navoiyning o‘z devonidan diniy mavzudagi baytlarni olasiz. Sizning u namunalaringizni ko‘rgan kishi mening kitobimdan olganingizni gumon qiladir-da, menga hujumingizni qisman haqli ko‘radir. Siz ham shuni istaysiz*”. Olim bu o‘ta munofiqlik bilan uyushtirilgan bo‘htonlarning chok-chokini ko‘rsatib, fosh qilarkan, negadir maqolaning tugallanmay qolganini ham sezamiz. Bizningcha, maqolaning davomi keyingi sonlarga rejallashtirilgan-u, biroq u nashr etilmay to‘xtab qolgan. Maqolaga ilova qilingan tahririyat pozitsiyasini aniq ko‘rsatgan eskartmada “Fitratning bu maqolasi Chig‘atoy adabiyoti masalasiga oid bir necha muhim paytlarni ochib

⁴⁰ Boybo‘latov J. Ko‘rsatilgan asar.

beradi, biroq bu bilan chig‘atoychilik unsurlari va ularning qoldiqlari bilan kurash tamom bo‘lmaydi. Idora bu masala tevaragida ochgan muzokarani davom ettirishni lozim topadi” deyish bilan ham “chig‘atoizm unsurlariga qarshi kurash” shiori ostida adabiy bo‘htonlarga darvozasini keng ochib bergenini ilg‘ash mumkin. Bunga javoban Fitrat keyinroq “Boshqarmaga xat” sarlavhasi bilan yana murojaat qilishga majbur bo‘lgan⁴¹. Bundan tashqari, 30-yillar matbuotida Fitrat qalamiga mansub ruscha maqolalar ham ko‘zga tashlanadiki, bu bilan bo‘lajak bo‘ronning olis shabadalari sezgan olim davlat tilida ham tanqidiy asarlar yaratib, davr ruhiga hamohang tarzda qadam tashlayotganini ko‘rsatmoqchi bo‘lgan. Xolislik uchun shuni e’tirof etish joizki, “Ajoyib o‘rtalik” maqolasini avvalgi o‘zbek tilida yozilgan

⁴¹ Fitrat. Boshqarmaga ochiq xat. // Qizil O‘zbekiston. – 1931. – 4-may.

ehtirosli, xolis tahlilchilik usulida emas, biroz zamonga qayishgan munaqqidning e'tiroflari sifatida qabul qilish mumkin.

* * *

Adabiyotshunoslik, kengroq ma'noda olib qaraganda, filologiya ilmlari mumtoz adabiyotda zohiran "ilmi adab" deb yuritilib, "sharqda o'n ikki qismdan — lug'at, sarf, nahv, maoni, bayon, aruz, qofiya, sanoe' kabi ilmlar turkumi"dan iboratdir⁴². Adabiyotshunoslikni filologiyaning barcha sohalarini qamrab olarlik darajada bunday keng tushunish, yolg'iz badiiy tafakkur taraqqiyoti bilan emas, Sharqda adabiyotshunosligimiz taraqqiy topgan moddiy-ma'naviy muhit xususiyatlari bilan ham bog'liq.

XX asr boshlari adabiyotshunosligi nisbatan murakkab hayat sharoitida tug'ilgani

⁴² Valixo'jayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi (X-IX asrlar). — Toshkent, 1993. — B. 17.

uchun uning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan bir necha omillarni inobatga olib ish yuritishga to'g'ri keladi. Ulardan dastlabkisi, adabiyot ilmining o'z estetik tamoyillaridan kelib chiqqan holda, mumtoz adabiyotdagi "ilmi adab"ning merosxo'ri sifatidagi taraqqiyot shaklidir. Shu kabi badiiy va ilmiy adabiyotning nashr shakllari, uning o'z o'quvchilariga yetib borishi xalqning savodxonligi darajasi bilan, demak, tabiiyki, maktab va maorif tizimi bilan kesishadi. XX asrning 20-yillarida vujudga keladigan majmular, she'riy to'plamlar ayni tazkirachilikdan o'sib rivoj topganligini va bizning tadqiqotimiz mavzui Abdurauf Fitratning "**O'zbek adabiyoti namunalari**", "**Eng eski turk adabiyoti namunalari**" kabi majmulari misolida ko'rishimiz mumkin. Ayni holat Buxoro muhitida fors-tojik adiblari ijodidan tarkiblangan S.Ayniyning "Namunayi adabiyoti tojik" majmuasi orqali bu tajriba

fors-tojik adabiyotshunosligining shakllanishi-da ham qo'l kelgandir.

Mumtoz adabiyotshunoslikning bu murakkab janri XX asr boshlariga qadar taraqqiy etib, sekin-asta o'z o'rnnini bu davr matbuotida, to'g'irog'i, jadid matbuotida aks etgan ilmiy va tanqidiy maqolalarga bo'shatib bergenining ham guvohi bo'lamiz. Bu jarayon 30-yillarning oxirigacha davom eta borib, o'zbek adabiyotshunosligi qat'iy estetik talablar andozasiga tushgan "Adabiyot nazariyasi"ga qadar takomil etgani va bu taraqqiyot davrining o'ziga xos bosqich-bekatlari mavjud bo'lgani aniqlanadi.

Mumtoz adabiyotdan meros olingan tazkira va risola janrlari ma'lum ma'noda taraqqiy etgan bo'lsa ham, ular oliy maktab vazifasini bajaruvchi madrasalarda o'qitiladigan asosiy fanlar dasturiga kirmagan edi. Ayrim manbalarda XIX asr boshlarida Buxoro madrasa-

larida “ilmi aruz”, “ilmi qofiya”, “ilmi tavorix”, “ilmi hikmiyya”, “ilmi hisob”, “ilmi munozara” kabi ilmlar madrasa dasturida mavjudligi ta’kidlansa-da⁴³, xonlikning barcha madrasalarida ham bunday emas edi. Bu kabi maorif tizimining muammolari o‘z vaqtida Ahmad Donish (1826–1897) kabi faylasuf va ulamolar tomonidan tanqid qilingan bo‘lsa ham, to jadidchilik olib kelgan maorif tizimidagi o‘zgarishlarga qadar turg‘un bo‘lgandir.

Millat ziyolilari oldida adabiyotshunoslik fanining eng muhim tarkibiy qismlaridan sanalgan milliy adabiyot tarixini yaratishdek ulkan vazifa turar ediki, bu sohada ham dastlabki “tarix”lar yaratish Fitrat kabi mumtoz adabiyotimizning nuktadon mutaxassisining zimmasiga tushdi. Adabiyotshunoslikning har sohasida dasturulamal bo‘lib kelgan mumtoz adabiyot tajribasi ana shu sohada ancha

⁴³ Ayniy S. Tarixi inqilobi Buxoro. — S. 10-11.

nochor ediki, unga bu yo‘nalishda to‘la “suyanchiq” bo‘la olmagan. Ayrim badiiy asarlar tarkibidagi faxriyalar, tarixiy asarlarning ayrim qismlari (“Boburnoma”, “Abdullonoma” kabi) tarkibidagi fikrlar, yirik badiiy asarlarning “Debocha”lari (masalan, “Xamsa” kabi), ayrim ulug‘ shoirlar haqidagi manoqib-holotlar (Xondamirning “Makorimu-l-axloq” asari singari) mumtoz adabiyotida mavjud bo‘lsa ham bevosita milliy adabiyot tarixiy taraqqiyot qonunlarini o‘rganuvchi izchil tizimga asoslangan adabiyot tarixi, tan olish kerakki, hali yaratilmagan edi.

Fitrat o‘zbek adabiyoti tarixini bir ilmiy tizimga solar ekan, folklor namunalari va eng qadimgi adabiyot yodgorliklaridan tortib o‘ziga zamondosh bo‘lgan adiblar ijodiga qadar izchil tartibda o‘rganib, tizimga solib chiqqan. Ana shu ma’noda ulug‘ allomaning “Devonulug‘otit turk” tarkibiga kirgan manbalarni

alohida tadqiq etib, “Eng eski turk adabiyoti namunalari” (1927) majmuasi “Adabiyotimiz tarixi uchun materiallar” rukni bilan e’lon qilindi. Ushbu majmuada Fitrat devon tarkibidagi barcha parchalarni o’rganib, ular muayyan bir “Alp Erto’nga” dostonining qismi, o’ttizdan ortiq xalq qo’shiqlari va ikki yuzga yaqin maqol, matal va aytimlarni mazmun jihatdan tasnif qildi. Bu bilan turkiy xalqlarning eng qadimgi yodgorliklarining milliy adabiyotimiz tarixidan o’rin olishi uchun zamin hozirladi. “O’zbek adabiyoti namunalari” (1-jild) majmuasida esa barcha og’zaki va yozma manbalarni ilmiy tizimga solib, adabiyotimiz tarixini manbalar bo’yicha yaratdi, “Qutadg’u bilig”dan “Boburnoma”ga qadar barcha yozma yodgorliklarni jamlab, ular o’zbek mumtoz adabiyotining bebahonamalari ekanini isbotladi.

Bundan tashqari, “Qutadg’u bilig” asa-

rining Namangan nusxasini topib, ilmiy muomalaga olib kirdi va dunyoda mavjud uch qo'lyozmadan biri, hatto mukammali ekanini isbotladi. Xuddi shu kabi "Hibatu-l-haqoyiq" asarining muallifligi, muallif yashagan davr, asar taqdim etilgan hukmdor, uning matni, badiiyati haqida mukammal ma'lumot berdi.

Fitrat "Ahmad Yassaviy", "Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida tekshirishlar" kabi ilmiy maqolalar yozgan hamda Yassaviy va Boqirg'oniy ijodidan ayrim namunalarni "O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasi⁴⁴ga kiritgan. Bundan tashqari, olimning 1929-yilda bergen ma'lumotiga ko'ra, "O'rta Osiyoda tasavvuf tarixi" ismli bir kitob yaratmak uchun harakatda bo'lgan⁴⁵, biroq bu kitob mam-lakatda boshlangan "dindorlar va sharqshunos

⁴⁴ O'zbek adabiyoti namunalari. Tuzuvchi: Fitrat. — Samarqand-Toshkent, 1928. — B. 97—103.

⁴⁵ Fitrat. Yopishmagan gajaklar (J.Boybo'latovga ochiq xat). // Qizil O'zbekiston. — 1929. — 15-sentabr.

olimlarining qatag'oni (buni A.Soljenitsin "1937-yilgi qatliomga bosh tayyorgarlik" deb atagan edi) tufayli bu asar tugallanmay qolib ketgan. Ushbu kitobga kirishi rejalashtirilgan maqolalarning ayrim sahifalari 20-yillarning boshlarida o'zbek matbuotida ilk bor A.Sa'diyning "Yassaviy kim edi?" maqolasi paydo bo'ldi⁴⁶. So'nggi maqolalardan Fitrat o'zining boxabarligini ma'lum qilib, maqola ning boshlanishida shunday "Ahmad Yassaviy to'g'risida matbuotimizda bir-ikki yo'la gaplar bo'lib o'tgan edi, lekin ular quruq maxtashlar bilan anchagina falsafalardan to'ldirilgan" deb ishorat berib o'tgan edi. Olim "Ahmad Yassaviy" maqolasining ilk fasli ("Tasavvuf to'g'risida")da tasavvuf, uning kelib chiqishi, "vatani", tarqalish kengligi xususida ma'lumot berib, Xoja Ahmad Yassaviyning oriflik yo'lini bayon qilish maqsadi bilan emas, balki

⁴⁶ Inqilob. — 1922. — 2-son.

“adabiyot tarixini yozib turg‘ani munosabati bilan Ahmad Yassaviy bilan mashg‘ul bo‘lib” uni ulug‘ shoir va adib tasavvuf piri sifatida ko‘rsatdi. Yassaviyning shaxsiy va manqabaviy hayoti to‘g‘risida Fitrat ma’lumot berdi, uning tarjimayi holini “Devoni hikmat” namunalari asosida tikladi. “Devoni hikmat”dagi

*Tuqg‘on yerim ul muborak Turkistondin,
Bag‘irimg‘a toshni urub keldim mano...*

Hayratlanib o‘z shahrig‘a qayta yondi,

Turkistonda mozor bo‘lib qoldim mano, – baytlaridan kelib chiqib, Turkiston pirining Yassida tashkil etgan tasavvuf maktabining mohiyatini ochib berdi.

Yassaviy maktabi shoirlari to‘g‘risida dastlab maqolaning “Yassaviyning ta’siri” fasilda so‘z yuritgan bo‘lsa, keyinroq “Yassaviy maktabi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar” nomli mo‘jazgina ilmiy axborot yaratib, unda “Nafahotu-l-uns min hazarotu-l-quds” (Ab-

durahmon Jomiy)⁴⁷, “Futuhotu-l-makkiya”, “Kitobu-l-musomorot va-l-mulohozorot”, “Fususu-l-hikam” (Muhyiddin ibn al-Arabiyy), “Maqosidu-l-falosifa”, “Al-Iqtisod fi-l-e’tiqod”, “Ihyou ulumid-din”, “Komyoyi saodat” (Abu Homid Muhammad G’azzoliy)⁴⁸ va boshqa mutasavviflarning nazariy hamda mu-noqib kitoblariga asoslanib, Faxriddin Ali ibn Husayn Koshifiyning “Rashahotu aynil-hayot”, Abul Hasan Muhammad Boqirning “Maqomoti Naqshband”, Olim Shayxning “Lama’ot”, Sayyid Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ah-bob” singari tazkira va manoqib-holotlaridan kelib chiqib, Yassaviy izdoshlari XX asrga qadar faol ijod va ibodatda bo‘lganini anglatdi. Shu bilan birga “Boqirg‘on kitobi” nomi bilan 1906-yilda Qozonda bosilgan she’rlar birgina Hakim Sulaymon otaga mansub emas,

⁴⁷ Jomiy. Nafahotu-l-uns. — Tehron, 1976. — B. 371.

⁴⁸ Zayniddin Muhammad G’azzoliy. Komyoyi saodat. — T.: Kamalak, 1995 (Nashrga tayyorlovchi: M. Andijoniy, A. Kulohiy).

balki uning tarkibida “Shamsdan 24 parcha, hammasi 1058 misra’; Iqoniyidan 19 parcha, hammasi 266 misra’; Qul Ubaydiydan 19 parcha, 334 misra’; Qul Ahmaddan 10 parcha, hammasi 238 misra’; Mashrabdan 10 parcha, hammasi 201 misra’; Xudoy(dod)dan 4 parcha, hammasi 64 misra’; Qul Sharifdan 4 parcha, hammasi 70 misra’; Faqiriydan 2 parcha, hammasi 28 misra’. Bulardan boshqa Hubbiy, Qosim, Tafiy(?), Fikriy, Nasihiy, G‘izoliy, Gadoli, Qul Sharafiy, Behbudiy, Bayzo Mochin, Toj kabi shoirlardan biror parcha bosilg‘an”⁴⁹ degan xulosa berdi.

Fitratning navoiyshunos sifatidagi dastlabki ishi O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining Qo‘lyozmlar jamg‘armasida saqlanayotgan “Insoniyat haqida Navoiyning fikri” nomli risolasi bo‘ldi. Risolaning “Podshohlar to‘g‘risida Navoiyning

⁴⁹ Maorif va o‘qitg‘uchi. — 1928. — 5-6-son. — B. 50.

fikri” faslida yozadi: “Podshohlikning buyuk dabdaba va ne’matlarini so’ylab, podshoh bilan ulusning insonliq to‘g‘risida ayirmasiz va farqsiz bo‘lganlarini so‘ylaganda:

Bil munikim, sen dag‘i bir bandasen,

Ko‘pragidan ojiz-u afgandasan,

Ermas alar tufrog‘-u, sen nuri pok,

Xilqat alarga-yu senga tiyra xok, —

parchalari orqali podshohning “adl, insof va taqvo” yo‘lida ulusdan o‘ta olmaganini o‘ktamlik bilan ko‘rsatgan”. Fitratning talqinicha, hamma xalq Xoliq tomonidan barobar tufroq-dan yaralgandir. “Sen pok nurdan yaraldim deb o‘ylama, chunki “nuri pok”dan yaralish faqat farishtalargagina nasib qilgan”. Seziladi-ki, risola, asosan, “Hayratu-l-abror” talqiniga bag‘ishlangan.

Fitratning Navoiy merosiga bag‘ishlangan navbatdagi maxsus maqolasi “Navoiyning forsiy shoirlig‘i ham uning forsiy devoni to‘g‘risida” sarlavhali maqolasidir. Hajman ixcham

bo‘lgan bu maqola orqali Fitrat domla ilmiy muomalada “Devoni Foni” nomi bilan yur-gan, lekin Navoiyga aloqasi bo‘lmagan bir to‘plamning muallifligi masalasini hal qilib ber-di. Garchi uning hoshiyasida Navoiy mashhur baytlari keltirilgan bo‘lsa-da, bu qo‘lyozma kashmirlik shoir Mulla Muhsin Foni qalamiga mansub ekanini isbotladi. Bu bilan o‘zbek navoiyshunosligini katta chalkashlikdan asrab qoldi. Fitratning ““Farhod-u Shirin” dosto-ni to‘g‘risida” maqolasi mumtoz adabiyotda-gi mana shu syujetning vujudga kelishi, uning Nizomiy va Dehlaviy dostonlaridan o‘rin olishi va Navoiyning asari nafaqat turkiyda yozil-gani bilan, balki ham badiiyati, obrazlar tizimi, g‘oyaviy mundarijasi, axloqiy-ta’limiy jihatlari bilan o‘zigacha bo‘lgan salaflaridan ustun eka-nini isbotladi. Bu bilan tarixiy tipologiyaning adabiyotshunoslikda ilk qo‘llanilishi orqali ilm-da tengsiz natijalarga erishishi mumkin ekanini anglatdi.

Fitrat “Chig‘atoy adabiyoti” maqolasida Markaziy Osiyo mumtoz adabiyoti xususida XVI asrga qadar bo‘lgan manbalar haqida ma’lumot bergen bo‘lsa, “XVI asrdan so‘ngra o‘zbek adabiyotiga umumiylar qarash”, “O‘zbek shoiri Turdi”, “Muhammad Solih”, “Mashrab” kabi fundamental ishlarida XX asrga qadar kechgan o‘zbek mumtoz adabiyotining umumiylar manzarasini yaratdi, alohi-da ijodkorlarning adabiyot tarixidagi o‘rnini belgiladi, tarjimayi holi noma’lum adiblarning ilmiy biografiyasini yaratdi, o‘zbek tasavvuf adabiyoti tarixida qalandariylik tariqatining o‘rnini ochiqladi. Bulardan tashqari, Fitratning fors adabiyoti namoyandalari Firdavsiy, Umar Xayyom, Bedil ijodiga oid risola va tadqiqotlari fors mumtoz adabiyoti tarixidan muqim o‘rin olgan ulug‘ adiblar ijodini chuqur o‘rganish sari jiddiy qadam bo‘ldi. Bu borada birgina “Bedil (Bir majlisda)” deb nomlangan badihasi orqali fikrimizni asoslash mum-

kin: "Bedil musulmon, islomdagi so'l "vahdati vujud" chilardan... Bedil kim bo'lsa-bo'lsin, o'z zamonidagi insonlik jamiyati ko'rinishi-dan rizo bo'lmagan, insonlarning ko'pchiligi-ni "saodat" dan uzoq ko'rgan hamda shuning uchun qayg'urgan bir faylasufdir... Ham bu hollarning sabablarini izlaydir... Taqlidchilik, rasm, odatchilik, din taassublarig'a uchraydir. Bunlarga yuqorida ko'rganimiz kabi hujum qiladir". Fitrat kitobxonlarni Bedil falsafasi sari yetaklashda xalqona, sodda yo'lni tanladi va ilmiy asos sifatida yurtimizda keng tarqal-gan bedilxonlik majlislaridan birini tasvirlash orqali bu murakkab ijod sohibi asarlari zamiri-da yotgan ma'no injularini terib, ularning mo-hiyatini o'z zamoni nuqtayi nazaridan tahlil qilib berdi.

FALSAFIY-AXLOQIY RISOLA-LARI. 1914-yildan Fitratning "**Rahbari najot**" ("Najot yo'li"), "**Muxtasar islom tarixi**", "**Oila**", "**Mavludi sharif yoxud xayrul bashar**" nomli falsafiy-axloqiy asar-

lari bosilib chiqqan. Garchi bu asarlar fors tilida bitilgan bo'lsa ham, ularda islomiy oilaning mohiyati, jaholatdan ma'rifatga olib boruvchi yo'l, muqaddas tariximiz hisoblangan payg'ambarlik tarixi kabi masalalarni ifoda qiladi.

Fitrat "**Oila yoki oilani boshqarish tar-tiblari**" asarida anglatishicha, "oilaning shakllanishi, ya'ni "ahli bayt" jamoasi, boshqacha qilib aytganda, xonadorlik (oila boshqarish)-ga asos solish bani Odam madaniyatining asosidir". Maorif va maktabchilik sohasida-gi Fitratning qarashlari birgina bu risolada emas, balki "**Munozara**", "**Hind sayyohi bayonoti**" va boshqa ko'plab asarlarida ham aks etgan. Biroq ushbu kitobda ilk tarbiya o'chog'i bo'lgan maktab muammolari yetarli tahlil qilingan. Ota-onaning bu jihatdan vazifayi avvali bolani maktabga topshirdim deb qo'lni qovushtirib o'tirmaslik, farzand maktab yoshiga yetgach, maktab bilan bog'liq holdagi tarbiyaviy ishlarga erinmay tushuntirish bergen. Ushbu masalada mamlakat holini xarob

qilgan, istiqbolini xatarga solgan eng katta muammo — xotin-qizlar tahsili zaruriyatini o‘rtaga qo‘yadi. Chunki farzandning, umuman, millatning ilk tarbiyasi ayollar qo‘lida kechadi. Ilm va idrok egasi bo‘lмаган noqobil ona o‘z farzandinining ham qobiliyatsiz bo‘lib qolishiga sherik bo‘ladi, bas, shunday ekan, qizlar tahsili millat uchun eng zarur bo‘лган muammo darajasiga ko‘tarilishi, xuddi erlar kabi ular tahsil va takomilga loyiqligi Qur’oniy dalillar bilan isbotlangan. Keyingi bobda ota-onaning farzand oldidagi huquqlari va farzandning ota-onaga vorislik burchlari haqida so‘z yuritiladi. Bu sohalarning hammasida insof va iymon har bir musulmon farzandinining ko‘rki bo‘lishligi uqtiriladi hamda yetimning yoki go‘dakning haqqini eslatish bilan oiladagi tarbiyaga bag‘ishlangan ushbu go‘zal risola o‘z nihoyasiga yetadi.

Hayot binosini qurishda va uning taraqqiyotida avlod tarbiyasining rolini ta’kidlar ekan, Fitrat uch narsa tansihatlik, sog‘lom fikr va yaxshi axloq muhimligini ko‘rsatadi. “Rahbari

najot” asarida ularning har biri alohida boblar orqali tahlil qilinadi. So‘ngra esa mana shu tarbiya uchun zarur bo‘lgan turli xil vazifalarni olim jamiyat a’zolari oldiga qo‘yish bilan o‘z risola-tadqiqotini yakunlaydi.

Fitrat domla ulkan tarixchi va san’atshunos olim sifatida ilm tarixidan o‘rin olgan. Uning “**Amir Olimxon va uning hukmronlik davri**” (1930) asari, “**O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi**” (1926) kitobi, “**Sharqda shaxmat**” (1927) va boshqa asarlari bu fikrning isbotidir. Qomusiy olim qaysi ilm sohasiga qo‘l urgan bo‘lmasin, u o‘sha sohada fanning o‘z davri uchun yetuk bilimdoni ekanini ko‘rsata oldi. Bugungi kunda madaniyatimiz, adabiyot va san’atimiz qanchalar taraqqiy etgan ekan, uning zamirida Abdurauf Abdurahim o‘g‘li Fitrat asarlarining o‘rni benazir va beqiyosdir.

HIKMATLI SO‘ZLARI

* * *

Agar kishi tijorat bilan mashg'ul bo'lsa, bu dunyoda farovon yashaydi, agar ibodat bilan shug'ullansa, u dunyoda oxirati obod bo'ladi, agar ilm bilan shug'ullansa, u ikki dunyo sao-datiga erishadi.

* * *

Himmat saboti bo'lмаган xalqning haqqi hayoti yo'qdir.

* * *

Men sening uchun tirildim,

Sening uchun yasharman,

Sening uchun o'lurman.

Ey turklikning muqaddas o'chog'i!

Sening dunyoga sig'magan g'ayrating-ga ont ichamanki, Turonning eski sharaf va ulug'lig'ini qaytarmasdan burun ayog'laringda o'tirmasman.

* * *

Barcha aziz vatandoshlar, muhtaram dindosh birodarlar! Sizlarga xitob qilib kamoli odob bilan aytamanki, birodarlar, juda ko'b kunlarni va xiyla fursatni g'aflatda va tanbalilikda o'tkaryapmiz. Bas, endil! Hozir g'aflat vaqt emas.

* * *

Islom — bizning dinimizdir, islam — bizning sharafimiz, islam — bizning saodatimizdir. Islom — bizning sarafrozlig'imiz boisi, islam — osoyishtalig'imiz sababchisidir.

* * *

Insonning boshqa maxluqotdan shari-fi shundaki, inson taraqqiyot va tanazzulga qobildir, boshqa hayvonlarda esa bu yo‘q. Hakimlar inson taraqqiyoti va tanazzuli uchun uch olamni ajratganlar: hayvonot olami, jamodot olami va insoniyat olami.

* * *

Kimki o‘z insonlik darajasini asl holatidan taraqqiy qildirsa, bu uning insonlik olamig‘a kirishidir. Hakimlar uni INSON ataganlar.

* * *

Podshohlik — qon bilan sug‘orilaturg‘on og‘ochdir, agar uni sug‘orilib turmasa, qurib qoladir.

Ustimga insonlar emas, shaytonlar qo‘shini kelsa, oyog‘imga zanjirlar emas, jahannam

ilonlari sorilsa, yana sen sari chopaman. Dun-yoning butun balolari boshimga to‘kulsa, zulm cho‘lining temir tikonlari ko‘zlarimg‘a kirsa, yana seni qutqararman, Vatan.

* * *

She’rda kishilarning qonini qaynatg‘uvchi, singirlarini o‘ynatg‘uvchi, miyasini titratguvchi, sezgusini qo‘zg‘atg‘uvchi bir kuch, ma’naviy bir qudrat bor. Shunday bir kuchi bo‘lmagan so‘z vazn va qofiyasi bo‘lsin, she’r bo‘la olmaydir.

* * *

She’r va shoirliq degan so‘zlar bizda yangi narsa emas. Turk ulusi o‘z borlig‘ini ochung‘a ko‘rsatkali she’r va shoirliqni bilibgina kelgalar.

* * *

Binobarin, nafsingizni isloh qilishga muvaf-faq bo'lsangiz, u vaqtida oila vazifasi siz uchun oson kechadi. Oila vazifasiga oilani tashkil qilish kiradi.

* * *

Bas, bu qadar g'aflat va tanballik, be-xabarlik va johillikda o'tirganimiz. Bu dini mubinimizning nobud bo'lishini, bu muqaddas vatanimizning poymol etilishini kamoli sharafsizliq bilan qabul qilganimizni na shariat qabul qiladi, na tariqat?

E'TIROF

* * *

Bu davrning ochiq fikrli yoshlaridan biri – Abdurauf Fitrat edi. Bu shaxs Buxoro talabalari ichida eng qobiliyatli va fozillaridan hisoblanar edi.

Sadriddin Ayniy

* * *

Fitratning asarlari har qancha taqiqlab qo‘yilganiga qaramay keng tarqaldi, jamiyatning hamma tabaqalari orasida bu kitobchalar zo‘r qiziqish bilan o‘qildi, ular ustida bahs va munozaralar bo‘lib turdi...

Vatanparvarlik she’rlar to‘plami bo‘lgan “Sayha”ni o‘qigan kishilarni Buxoro hukumatigina emas, shu bilan birga, rus hukumati ham ta’qib qila boshladи. Chunki bu she’rlar-

da Buxoro mustaqilligi g‘oyasi birinchi marta yorqin shaklda ifodalab berildi.

Fayzulla Xo‘jayev

* * *

Hozirgi o‘zbek she’riyatida Fitratning xizmati uning tili va uslubida ko‘rinadi, u she’riyatda arab va fors so‘zlariga yo‘lni berkitdi, o‘zbek she’r tuzilishining rivojlanish yo‘llarini belgilay borib, ko‘pgina yosh shoirlarni o‘zining uslubi va tili bilan ergashtira oldi, atrofiga yosh shoirlarni to‘plab, ularga til va uslub yog‘idan yo‘l ko‘rsatmoqdadir.

Abdurahmon Sa’diy

* * *

Fitrat adabiyotimizda ishq hayajonlarini yaxshi tasvirlaydigan bir muharrirdir. Uning har asarida shu ishq o‘rnlari yuksak ma’no-larga boydir.

Vadud Mahmud

* * *

Agar biz shu adabiyotning Cho‘lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy singari namoyandalari ijodiga nazar tashlasak, ularning o‘z asarlari bilan mustamlaka sharoitida yashayotgan millatga nima kerakligini baland ovoz bilan aytgalarini ko‘ramiz. Ular qoloqlik va nodonlikka, zulm va zo‘ravonlikka qarshi, milliy birlik va taraqqiyot, erk va hurriyat uchun kurashning qudratli quroli ma’rifat ekanini anglab yetdilar va shu yo‘lda izchil faoliyat olib bordilar.

Naim Karimov

* * *

Hijo vaznli va to'rtliklardan qurilmish zamonaviy o'zbek she'rining boshlanishida rus adabiyotining ta'siri juda ozdir... Zamonaviy o'zbek she'rining vujudga kelishda Abdurauf Fitrat 1918-yili tashkil etgan "Chig'atoy gurungi" nomli ijodkorlar birligining foydasi katta bo'ldi.

Temur Xo'ja o'g'li

* * *

Fitratning "Abulfayzxon" asari — adabiyotimizda tarixiy mavzudagi birinchi drama. Unda tasvir etilgan voqealar bilan Fitrat zamonasi o'rtasida ma'lum yaqinlik bor

Begali Qosimov

* * *

Abdurauf Fitratning "Munozara" nomli asari o'sha davrda usuli jadid maktablari ning zarurati hamda buxorolik islohotchilar bilan qadimchilar o'rtasidagi tortishuvvlarga nuqta qo'yish uchun yozilgan edi; asar faqat Buxorogagina emas, balki butun Turkistonda gi jadidlar harakatiga ruh va kuch berishi bilan mashhur bo'ldi.

Xisao Kumatsu

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 5 jiddlik. (Nashruga tayyorlovchi: prof. H.Boltaboyev). — Toshkent: Ma'naviyat, 2000—2008-yillar.
2. Aliyev A. Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat. — Toshkent, 1991;
3. Boltaboyev H. Abdurauf Fitrat. — Toshkent, 1992.
4. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. — Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
5. Karimov N. Adabiyot va tarixiy jarayon. — Toshkent: MUMTOZ SO'Z, 2012.
6. Qosimov B. Maslakdoshlar: Behbudiy, Ajziy, Fitrat. — Toshkent: Sharq NMK, 1994.
7. G'aniyev I. Fitrat, e'tiqod, ijod. — Toshkent: Kamalak, 1994.
8. Abdurauf Fitrat. Eng eski turk adabiyoti namunalari. // Adabiyotimizning tarixi uchun materiallar. — Toshkent: MUMTOZ SO'Z, 2008.

9. Abdurauf Fitrat. O'zbek adabiyoti namunalari (I jild). — Toshkent: MUMTOZ SO'Z, 2012.
10. Fitrat. Aruz haqida (O. Hoshim tahriri ostida). — Toshkent: O'qituvchi, 1997.
11. Fitrat. Najot yo'li (o'zbek tiliga tarj. Sh. Vohid, G.Muzaffarzoda). — Toshkent: Sharq NMAK, 2001.

M U N D A R I J A

Adib hayoti.....	4
Ijodi.....	15
Hikmatli so‘zлari.....	129
E’tirof.....	135
Foydalanylган адабиётлар.....	141

Ilmiy-ommabop nashr

ABDURAUF FITRAT

Muharrir Saidmurod Xolbekov

Badiiy muharrir Muhammadxon Yusupov

Texnik muharrir Dilmurod Jalilov

Sahifalovchi Axtam Ro'zimurotov

Musahhih Nigora G'aniyeva

Nashriyot litsenziyasi AI № 315. 24.11.2017.

2022-yil 20-mayda bosishga ruxsat etildi.

Bichimi 60x84 1/32. AcademyUz garniturasi.

Ofset bosma. 4,5 shartli bosma taboq. 5,25 nashr tabog'i.

Adadi 23 000 nusxa. 06-raqamli buyurtma.

Bahosi shartnoma asosida

YOSHLAR NASHRIYOT UYI.

Shayxontohur tumani, Navoiy ko'chasi, 11-uy.

"HIOL NASHR" MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Chilonzor tumani, So'galli Ota k., 5-uy.

YOSHLAR ISHLARI
AGENTLIGI

OZBEKISTON
YOSHLAR
ITTIFOQI

TURMA — YUGUR,
TINMA — TIRISH,
BUKILMA — YUKSAL,
HURKMA — KURASH,
QO'RQMA — YOPISH,
YO'RILMA — QO'ZG'AL...

ABDURAUF
Fitrat

ISBN: 978-9943-6682-5-6

9 789943 668256